

16+

Литературайин **Т**абасаран

ЖУРНАЛ КЬЮБ ВАЗЛИК САБАН УДУБЧИВУРУ

Поэзия

Проза

Драматургия

**Литературайин
критика**

Тарих

Чал

3
2021
май-июнь

Литературин Табасаран

РЕСПУБЛИКАЙИН ЛИТЕРАТУРАЙИННА ХУДОЖЕСТВЕННЫЙ
ВА ЖЯМЯАБЛУГЪДИННА ПОЛИТИКАЙИН ЖУРНАЛ

ЛИТЕРАТУРНО-ХУДОЖЕСТВЕННЫЙ
И ОБЩЕСТВЕННО-ПОЛИТИЧЕСКИЙ ЖУРНАЛ

Учредитель:

Министерство информации
и печати Республики Дагестан

Издание журнала
восстановлено с 2019 г.

3

2021

май – июнь

Государственное
бюджетное учреждение
Республики Дагестан
«Редакция республиканских
литературных журналов
“Соколенок” и “Литературный Дагестан”»

КІУЛАР :

ПОЭЗИЯ

Шамил Къазиев

«Уъмрин сяргъят». *Поэма* 4

Керим Маллаев

«Дишагълийин къисмат». *Поэма* 16

«Литературин Табасарандиъ»
сабни ражари

Мурад Къасумов

Чал ву ахью девлет халкъдин.

Шигъра 24

ПРОЗА

Агъакерим Агъададашев

«Асландин сумчир» 38

ДРАМАТУРГИЯ

Юсуф Базутаев

«Гъала». *Тарихнан драма* 62

КИУЛИН РЕДАКТОР

М.М. Аьгьмедов

**«ЛИТЕРАТУРАЙИН
ТАБАСАРАН»**

журналин редактор

С. Кьасумова

**РЕДАКЦИЙИН
КОЛЛЕГИЯ**

Аь. Аьбдурягьманов

Аь. Аьшурбеков

Э. Аьшурбекова

Ш. Дашдемиров

Ш. Жамалиева

С. Кюребекова

Аь. Кьурбанов

М. Кьурбанов

К. Маллаев

Ю.Муртузалиев

Г. Уьмарова

Ш.Шагьмарданов

ЛИТЕРАТУРАЙИН**КРИТИКА****ТАРИХ****ЧИАЛ**

Аьсрин фагьум вуйи касдихъди
сюгьбат.

Эльмира Аьшурбекова 82

Табасаран поэзияйин гавагьир.

Сувайнат Кюребекова..... 91

Табасаран халкъдин культурайин ирс
ва думу артмиш апбаь Зюрдгьарин
Гьажимягьмедрин пайнакан.

Мягьямед Гьясанов 94

ТЕЛЕФОНДИН НУМРИЙИР:

Киулин редактор: 67-16-31.

Редактор: 8 (963-375-19-45),

e-mail: sefjatkasimova@mail.ru

Бухгалтерия: 67-18-75

Типография: ООО «Издательство «Феникс-пресс»
Адрес типографии: 367018, РД, г. Махачкала, пр. Петра I, 61

ЛИТЕРАТУРАЙИН ТАБАСАРАН №3 2021 г.

На табасаранском языке

Выход в свет 25.06.2021 г. Тираж 317 экз.

Заказ № 891. Цена свободная.

Редакция и издатель: Государственное бюджетное учреждение Республики
Дагестан «Редакция республиканских литературных журналов
“Соколенок” и “Литературный Дагестан”».

Адрес редакции и издателя: 367000, РД, г. Махачкала, ул. Даниялова, д. 55.

Электронный адрес редакции:

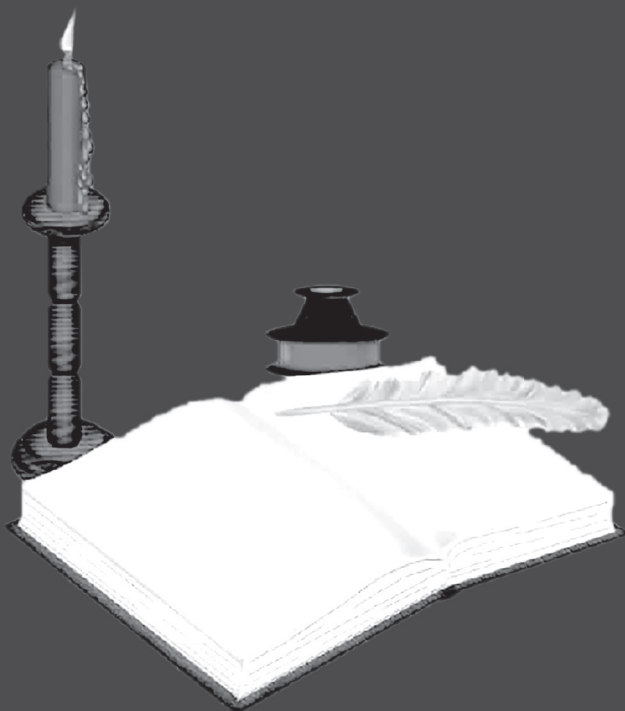
litdag@mail.ru

Подписной индекс: на год – 63335, на полугодие – 73908.

Поэзия

*Лазим вуйин табиътдиз яв икрам!
Ккун аПин яв багахъ хъайи гъар инсан
Артмиш аПин кІваъ инсанвалин лишан –
Инсан адру жиликан шулдар Ватан!*

Шамил Къазиев

Шамил КЪАЗИЕВ

Чвулин кѡажси,
Кѡул'ин алахъну йисар...
Мичѡли шула
Мухриѡ урхъурай гъиссар.
Хияларра,
Ничхрарси, дипну чпин юрд,
Гъергра кѡваан,
Багахъ хъуз хъюбгъиган къюрд.

Гъаргандин дюн'яйиз
Гъябгъюра жилгъа...
Гъялак мапѡан
Тюнт гъяйвнарстар йиз йигъар...
Гъушган узу,
Ккунибкъан ккиркъ ихъ йисар...
Дихъидивуз
Увуз ккунибкъан тахсарар.

Гъяйиф... жикъиб,
Жикъиб ву уъмрин манзил...
Гъизигнушра жафа,
Алдабгъайиз ил,
Ухъу жара
Гъапѡу къутѡкли кучѡлин цал,
Уву хътарди,
Узхъан рабгъуз гъабхъундар.

* * *

Ягъли гъарзар
Мучѡу дюрхъяр явашди
Хъидирчунза,
Адрахъди, гъадму разим...
Ахъур кѡури,

Ккилигурай, даърахди,
Гарччил йивуз
Ккунир дарапѡди рази.
Хиял вуйиз,
Писуб гъубзну а къяляхъ...
Гъи гъахъназуз
Гъарзар-дюрхъяр лап читин,
Гъяркъю касдин
Йирккарикра кивру мяхъ –
Къанна сабпи
Аьсрин нефсан пис дерин.

Гъагъи, гъамлу
Фикрар гъюра гъи йиз кѡваз...
Духъну аза
Саб йишваъра кидрисди.
Швумал вуза –
Удрусри гъузнийкѡан гъаз
Вартѡан ягъли
Гъарзлилиан, кѡул исизди.

* * *

Гъурабатдиѡ
Лицурайси вуза сар.
Гъяйиф духъну
Гъийиз ккадау йисар...
Рябкъруб фу ву?
Бишируг, ругъул манзил...
Улдугуншул,
Вууз айиси язѡиѡ.

Фу бадали
Узу удучІвний гьул'ан?
Гьаму вуйин
Йиз уьмрин метлеб заан?
Улдугуншул...
Наан? Гьахьуншул гьафил...
Гоморрайиз,
Содомдиз гьубшну йиз шил.

Фици рякьюк
Тахсир кипза, вуди йиз,
Йисар гьау,
Икрам апІури кучІлиз...
Булагъ гьархну,
Убхьурийза шид кьалу,
Душмнихъ хьайза,
Дуст гатІахьну вафалу.

Шулдар гьагьюз
СумчІур-ягьчІвур йис кьяляхъ,
Кьяни гьабхьи
Йишваъ дюз апІуз яв рякъ.
Агъ гьабхьнийиш
Йиз рякъ'ан гьван адабгьуз,
Гьузурдайза
Гьийин йигъаъ алдакуз...

ГьалатІ гьабхьну
КІури, хабарсуз, гьарза,
Гьамус уьмрийъ
Абхьна гьаргандин жаза.

Инсаф апІдар
ГьалатІ гьапІуриз вахтну,
Ккунду кІури,
Сарун ваъ, даршул бахтлу.

– Хьяркьна увуз
Шаду уьмризди рякьяр!»
КІури, рякьюхъ
Гьаргьян рабхура кьяркьяр...
– Эй аьяндар!
Гьи фу кІурва, хьибган кьан?
Гьадму гьалатІ
АпІруган, айва наан?

Гьагьюраза,
ЙикІруси духьнашра гьаркІ,
Алдакури,
Минди-тинди шули лакІ...
Саб кьаст ади,
«Нефес алмиди уз'ин
Гьузидарза
Ккахьуз ликарикк душмнин».

ЙикІру зиян
Хьубси вузуз ухдитІан
Ва гьи уьмрийъ
Гьаддиз апІурашул кьан,
Дибрихьиган,
Гьаргандиз эрг'вал йивуз,
Саб марцци ва
Саламат йишв, алдакуз...

УЬМРИН СЯРГЪЯТ

(Поэма)

I

Хьадну, гьаркьган
Азад псинчІар
УкІу завун
Аьхир адру дюгьнейиъ,
Саб ялгьуз кІаж,
ТІибхуз ккунди,
Рибшвуз хьюбгью
Уршин гьаригъ дерейиъ.

Сабпну псинчІар,
КІваз зигрусиб
Мьяли ккебгьну,
Ис, ис духьну,
ИлтІикІуз хьюгью гьарлан,
Ебгуз хьюбгьну
Фагьумсуз кІаж,
ХьудубтІну рижв,
УлдубтІну чан цирклилан.

МикІру думу,
Азад псинчІси,
Хабахъ хъибтну,
Адабгъу укІу завуз
Ва хъюбгъю клаж,
Хлинцар кайи
ПсинчІси пучІу,
Шаду ялхъвниъ илтІибкІуз...

Гагъ аършариз
УдубчІвуйи,
Чарх йивуйи
Лизи йифсиб амсралан,
Гагъ, ис дубхъну,
ИлтІибкІуйи
Тпубччвурайи
Чуру маркІсиб уршлилан.

Дуст клажариз
Гъапи диди:
– Завуз тІирхай,
Йисирар, гъитІнай гъаригъ!
Гъаму вахтна
ХъудубтІу микІ...
Ва шаду клаж,
Сарун дарапІди сес-чІигъ,

Хлинцар гъюргъю
ПсинчІси абхъу,
Амансузди,
Дубхъну пашман ва яваш...
Тик гъарзаригъ
Ебгурайи
МичІли нир'ин
Гъиву дидин мани маш.

Рибшвурѳ рижв,
Гъеебгу клаж,
Чан гъаригъна
Къяляхъ гъябгъюз дубхъну
ккун,
Амма фици
Гъябгъюрухъа?
Зяифубдиз
Инсафсуз ву
Ихъ табиаътдин къанун.

...Бейнава клаж,
Гъадри ктайвуз,
Я аьгъдайвуз
Увуз айибдин кымат...
Хъюхъникк ккашра,
Гъисс апІдайва
Йигъан-йигъан
Урши тувру уьмрин бахт.

Чур гъапІунва,
Уву хъайиз,
Яв къисматну
Тяйин дапІнайи сяргъят...
Фу гъабхъивуз,
Саб геренди,
Тпибхну завуз,
КІваз гъапІну кІури рягъят?

ГъапІарвахъа?
КІару хъютси,
Зав'ан дупну,
ХяртІахъ дубсиган къаза,
Файда айин,
Куш убшвурѳ,
КІул уьбгъюри,
Ипну кІури агъузар?

Дупна, аьхир,
Сяргъятналан
МуулдучІван,
Махъан къисматназ инкар,
Ккудубшубдиз
«Ту-ту!» мапІан –
Цийи рякъю
Уьргъюб мумкин ву ликар.

Гъюрсиб ву бахт,
Ихтият йихъ,
Гъябкъган думу,
Махъан гъялак, мапІан сес,
Сабурлу йихъ,
Фагъумлуди
Дийигъ сацІиб,
Гъарах, яваш дапІну нефс.

Гъубшу гъюран
ХинкІар даршул,

Ихъ абйири
Хабарсузди дупнадар...
Гъубшиган гъюр,
Гъапру сарун?
ЧванкIи хинкIар
ИтIури, апIур мадар.

Дийибгъна гъар...
Абхъну кIури
Саб кIаж, гъариз
Шулинхъа дидкан хабар?
Саб кIаж абхъган,
Агъю дубхъну,
Дардар кабхъру
Гъаркан даршул мюгъкам гъар.

Агъя гъариз,
Чвул гъафиган,
Гъатху духъну,
Алдахъруб вари кIажар,
Амма хъана
Гъюру дурар.
Чиви духъну,
Улубкъиган хъадукар.

Уъмурра ву
Гъадму уршиб...
Сар кас артухъ
Я циб гъахънуш,
Хабар шулинхъа дидиз?
Йишвди-йигъди,
Уъмриъ учIври,
УдучIври,
Инсанар шула дигиш.

...УкIу гъюлиз
Гъябгъюра нир...
Аьсаризди
Гъаци гъябгъюри а вахт.
Жил'ин алдар
Думу дибккуз,
Къяляхъ апIуз
Удукъру гъич саб къувват.

Гъябгъюра кIаж
Нирин штуъди,

Гагъ за шули,
Гагъ дериндиз шули ис,
Наана? Гъаз?
Фу бадали?
Агъю шуладар дидиз...

II

Гъаргъян абхъу
КIажси вуза.
Ахъну уьмрин
Батлагъдиъ, кIан-кIул адру,
Лик дивубси,
Арсру араъ,
Зав дярябкъди,
Аку йигъ шулу кIару.

Гъажаргъишра,
Гъеергишра,
Артухъ арсру –
Сабдикан файда адар...
Деъну гъузруш,
Гъаз ву уьмур?
Гъаз ву мициб
Къуру, метлебусз мадар?

Наана-вуш
Дих апIрусси,
Ярхларин
Фти-вуш зигурайиз кIваз...
Гъисс апIурза –
Му йиз йишв дар,
Чара айиш,
Мушваъ гъуздайза къаназ.

Юкъуб тереф
КIул илтIибкIну,
Гъилигунза –
ФукIа шуладар кIваз хуш...
Ебгура юкIв...
Агъя дидиз,
Фуж-вуш узуз
Ккилигура наан-вуш.

Гъягъюраза,
Ккалакъури,
Гуж апIури,

Хил киври мидик, тидик...
Батлагъдиан
Гужниинди
УьчЮбгъюри
Гагъ – арчул, гагъ гагул лик.

Шлубкъан улихъ,
Цибкъан улихъ
Душну ккунду,
Духъну ашра фукъан гъаркI,
Ярхла улихъ,
Якъин, хъашул
Инсанвалин
ВартIан заан марцци кIакI.

Гъи дарш – закур
Батлагъдиан,
Азад духъну,
Марцц дапIну жан батIрихъан,
Инсанариз
Лайикъ вуйи
Марцци рякъюз
УдучIвуз шулу узхъан.

Гъябгъюра вахт
Даимлугъдиз,
Чан рякъюъди,
Нирси, шули а ахмиш,
Нири кIажси,
Йиз къисматра
Гъипну улихъ,
Закуриз апIура диш...

III

Яраб, узу
Авам вуйкIан,
ДапIну айкIан
Гъийиз фти-вуш алдатмиш?
Уьмур узуз
Тувуб вуйкIан
Даршиш узу
ДапIнайкIан дидиз багъиш?

КъутIкълиб-меълиб
Гъисс апIури,
Уьмрин айтI
Либцураин йиз жасад?

Даршиш, думу
Минди-тинди
Хъипри, уьмри
Дидкан ктабгъураин дад?

Уьмриъ узу,
Гъаравалси,
Уьрхюраин
Саб лазим вахтназ Аъжли,
Галар-сивар
ИтIуз гъитри,
КIюгълиди якъ
Уьбхюрайси марччлихъни?

Фу ву уьмри
Узуз тувру
Дердер-гъамар
Гагъсан бахт?
Вуйин дурар
Йиз инсанвал
Лигим апIуз,
Аллагъди гъапIдар къисмат?

Дарш йиз уьмриъ,
Булагъдиъси,
Ликар иври,
Къалу апIури кIван гъисс,
Либцураин
Йиз инсанвал
БарбатI апIуз
Чарйир агурай Иблис?

Гъибгъри азуз:
Узу гъийиз
Гъахи жилгъа
КIваз хявив ву – йизуб дар!
Йиз кIваъ айи
Аку гъиссназ,
Дугъри гафназ
Мушваъ къимат, йишв адар!

Гагъ – му, гагъ – тму
Вягъши шула...
Дустар циб ву,
Дурарра, дугъри гъапиш,
Чпихъди сеъ къил
ГъипIнувушра,

Гъийин йигъаз
Даруси ву кІваз таниш...

Фикрик кахъру...
Сабпну гъибгъру –
Узу мина
Ахъну, гъядяхъну наънан?
Гъурабатси ряккъюразуз
ШейтІан базар
Дубхънайи багъри ватан.

Гъибгъри азуз –
Ибар – биши,
Улар – сакъур,
ЮкІв шули айиси лал...
Гъибгъри азуз –
Му уьмур дар
Я йизуб дар
Учуз айи хизан-хал.

Вахт вуйин му?
Девир? Вяда?
Дарш ранг алдру
Гъациб ругъул замана?
Кепккин ккамдар,
Гъяспикк ккамдар
Инсанвалин
ВаритІан багъа хазна...

ВартІан марцци
КІван симар'ин
Лик иливну,
Кепкарихъ хъергуз мажбур
Духъну, инсан
Рякъюъ ахъна
Къанажагъдиз,
КІваз хас дару, биябур.

Гъялак ву халкъ,
Сабур амдар,
Гъубкъу гъумси,
ЮкІвар духъну а хараб.
Уьмрин асул,
Къайда дубхъна
Аскан кІул'ан
Заан кІулизкъан хабхаб.

Улар адрур
Улихъ гъучІвна,
Хъа дугъахъди –
Улар уьлчІюкънайи халкъ...
Гагъ цигъ гъяхъри,
Гагъ штукк ккахъри,
Пис рякъяриъ
Хабарсузди шула тІанкъ.

Жибар гъякъну
АцІнайирси,
Лицуз хъюгъна
Чаз гъарган гъякъ хяви кас...
Угъри хъюгъна
Сягънайилан
Гъянивалкан,
Дугъривалкан кивуз дарс...

Гъякъ мусурман,
Улихъдиси,
Чан дин хъапІри,
Лихура, кІул дапІну ис,
Вардин улихъ
Гъудган апІуз
Хъюгъна Аллагъ
Я инсан аьгъдру Иблис.

Силинсиб маш,
Уьру улар
Дигиш дапІну,
Гъивну лап умун суфат,
Мусурмнарин
Жергейиъ а
Диндиз гъарган
Къаршу гъахъи партократ.

Русвагъ ву халкъ...
Марцци юкІвар
КІару шула,
КубчІвну кепкарин аьзар...
Аьламат ву –
Зурба мягъкам
Уьлкейикан
Дубхъна къайдасуз базар...

IV

Вазгалси ву
Зурба уълке...
Гъарсари чан
Кѹлиз абгура чара,
Гъергну гъягъюз
Фаркъат вуйи,
Фуну вушра
Азад уълкейиз жара.

Гъарай ипну,
Къайдасузди
Халкъ дийибгъна
Билет тувру нубатнаъ...
Гъурдар-бачІар,
Люкънар, къусмар
Духъна мушваъ
ВартІан заан къиматнаъ.

Магъа сар кас,
ИнчІ кадиси,
Билет хлийди
ГъютГурчвчу нубатнягъян.
Жарар, тупси,
Гъядяхъну а...
Билет, я пул
Хътарди, дердну дубгну гъян.

Нубат даршра,
Синичч духъну,
Сар, нубатнягъ
ГъючІврайи дудургъули,
Дишла диту,
Сабурлу ва
Сикин дапІну,
Чемодан йивну кѹлиз.

Билет хилиъ
Убкъу касар,
Гъяркат кади,
УтГурччура вазглиан,
Чулиъ ахънай
Балугъарси,
УтГурччурай
Гъибихъу саб урхънаан...

Му арайиъ
Сар къабири
Гъадабгънийи
Ликарикк дипнайи къацІ...
ГъацІ ишурай
Шураз тувну,
Хабахъ хъайи
Бализ тувра имбу гъацІ...

Жигъил дада,
Дих апІури,
Лицури а,
Агури гъудургу бай...
Дугъан къяляхъ
Хъергна ацІур,
«Гъач узухъди, –
Кѹри, – вува узуз тай...»

...Тушвахъ – устлар,
СатІи дапІну,
Къюб жергейиъ
Дивна ярхи искамайир...
Хялар дуфна,
Сумчир ккебгъна,
Йивури а
Гагъ – кларнет, гагъ – зурнийир.

«Арсвай!» гияв
ТІарам ялхъвниъ
ИлтІикІура...
Швушв'ин ал вардин улар,
Чвну ярквраъ
Гъатху клажси,
Ликарикк дахъра пулар...

...Вазглин улихъ –
Йиф ва кулак,
«Гъурра!» гъарйир...
ТІуркІуз хъюгъну а бомбар...
Жаргъури а,
Алдакури,
Автоматар
Чиб-чпиз йивури, солдтар...

Ифди уъру
АпІура йиф...

Му нивкІ вуйкІан...
Дарш инсафсуз гъякыкыбат?
Сабпну гъабхьи
Сессуз ара...
Чивидар гъуш...
Имбудар духъна фаркъат...

...Буш чоулиџди,
Аязнакди,
Ади чан кІваџ
Дюн'яйиџ удрубшру дерд,
Лицура баб,
Алдакури,
Агури чан
Хъайи-хъадру сар велед...

Гъарсар солдтин
Улихъ думу
Ис шули а,
АпІурайиси гъудган,
Машназ лигну,
Тмунурихъна
Гужниинди
Алдабгъури кыюбпи гам...

Кушар духъна
Зугълугъарси,
Пис аязну
Йирккарик карсна палтар...
Хилар диржуз
Шули амдар,
Силбар карсна,
КІвантІар кадарсуз шулдар...

Амма дугъан
Умуд ами,
ГъачІидаригъ
Дидрихърайган аъзиз бай...
Гъадму умуд
Гъубзнийиш кІваџ,
Сарун жараб
Бабан кІваз ккуниб адай.

«Уф-ф-ф... Жан Аллагъ!»
Дахъну а бай...
Даахнайси... эрг'вал йивуз...

Хабарсузди
Ахъну а нивкІуџ дерин...
«Гъита, дада,
Гъита џибсана ахуз...»
Биџигандин
Дих гъабхьи бабаз балин...

Сарун фукІа
Гъисс дарапІди,
Балин кІулихъ
Сессузди дийигъну баб...
КІулихъ хъубсуз
Шиб дибрихъган,
Чакан духъну
Гъаргандиз миркклин къаяб.

Жарадарра
Майтаригъян
Гъяжяргъюра...
Фужар вуйикІан дурар?
Ихтиятди
Агури а,
Чакълариси,
Майтарин гъултхар, жибар...

...Тушвахъ магъа
Базар абџцна...
«Ма – ча!» кІури,
Халкъди апІура севдйир.
Пул хъайириз
Тутрувру шейџ
Адар мушваџ –
Гъилицура муштарйир.

Жини жинжал
Аъмал гъяди,
Сари тувра,
Тугъу гъадабгъура мал...
Сари ягъли
Гъалйир дивра,
Гъюрдар духъну,
Ккадабхъушв'ин тугъан хал.

Аькьюл, намус,
Уьмур, аьжал
Шей'ар духъна,

Масу тувру гьар йигъан.
Пул хъайи кас,
Уршвил вушра,
Гьюрматлу ву,
Ицци ниъ гьюру дугъхан.

Руш'ват тувуб
Игитвал ву,
Руш'ват тувну,
Даждикан дубхъна гъйван,
Лизиб – кIару,
КIаруб – лизи
ДапIну, хуси,
Ужуз гъапIну сар инсан.

Закур – саритI,
Руш'ват дарди,
Шид гъюбзидар
ЙикIурай касдин ушвнигъ...
Руш'ват даруб
Гъубзиди саб –
Сар Аллагъди
Туври аии мархъна ригъ.

* * *

Му дюн'яйиъ
Уъмур хъапIну,
Аьхиризкъан
Инсанвал гъюбхю Инсан!
Яв гьарсад йигъ
Гирамиб ву,
Игитвал ву,
АпIураза
Яв улихъ исди икрам.

Уву вува
Жил'ин ккутIуз
Гъидритрайир
Инсанвалин марцци тум,
Уву адайш,
Иблисвали,
Угъраш'вали
Дюн'я ккапIуй гургутум.

V

Вазгалси ву
Зурба уьлке...

Гьарсари чан
КIулиз абгура чара,
Гьергну гъягъюз
Фаркъат вуйи
Фуну вушра
Азад уьлкейиз жара...

«Чан шлуб ибшри!» –
Жергнягъ гъярхъну.
ГъадабгъуйкIан
Узура гъи саб билет...
Хъа наана?
Жил'ин алин
Жара уьлке,
Айиб йиз багъри миллет?
Жара йишваъ,
Дугъриданра,
Белки, жандиз
Бихъур женнетдин рягъят,
Амма фици,
Лик иливну,
ЧIур апIуру
Йиз чIалнан, рюгънан сяргъят?

Шлиз аьгъя, ихъ
Ата-бабйир,
Жвуван асул,
Рюгъ уьбхюри,
Мина гъафнувуш наьнан...
Агъзур наслин
Ифина амкI
Кибикъиган,
Му аьдатнан
Кевшандиз гъапну Ватан.

Читин деврар
Улукънушра,
Жара халкъдикк
Улар ккади гъузундар...
Ккебгъну чаз хас
Вуйи аьдат,
Гъюкум, къайда,
АпIури гъахъну мадар.

Къабул дарди,
КIвак дидрисри
Пис аьсарий

Абйири гъагу рѣкѣяр,
Гѣи наана,
Фу абгури,
Гѣялак шулу,
Ккадауз хѣюгѣру рѣкѣяр?

Фу бихѣуру
Яд уѣлкейиѣ?
Ухѣухѣ даршлу
Кокосдин хифна банан?
Жан даринхѣа
Гѣулаѣ гваран
Бетдиѣ айи
Учѣвру дубхѣнайи айран!

Сабур, йиз юкѣв!
Гѣялак мабхѣан
Наанкѣлара
Ухѣуз ккилигрур адар.
Му дѣон'яйиѣ
Сариз тугѣкан
Фикир кадар,
Ужу шулуш чан мадар.

Уѣмрин мяна
Гѣарган саб ву:
Гѣи я закур,
Сариз шулдаршра лазим,
Гѣарсар тувнай
Кѣисматнаѣди
Душну ккунду,

Гѣудубтѣайиз уѣмрин сим.

Душну ккунду,
Ибар биши
Апѣруганси,
Яв кѣяляхѣди
Хѣипну ашра гѣарай-гѣугѣ,
Тамам апѣуз,
Бабкан хѣиган,
Яв гардандиѣ
Ибтѣу буржи, табшуругѣ.

Му дѣон'яйиѣ
Уѣмур хѣапѣну
Аѣхиризкѣан
Инсанвал гѣюбхѣю Инсан!
Яв гѣарсад йигѣ
Гирамиб ву,
Игитвал ву,
Лайикѣ вува
Яв улихѣ апѣуз икрам.

Уву вува
Жил'ин гѣарган
Уѣбхѣурайир
Инсанвалин марѣци тум...
Уву адайш,
Иблисвали,
Угѣраш'вали
Дѣон'я ккапѣлуй гургутум.

* * *

Гѣябкѣюндарзуз дѣвдин инсафсуз суфат,
Дидин гѣюргѣю рѣкѣяриѣди байвахтна
Канчѣ дибисну бабан, гѣергундарза зат,
Гашди ва юкѣв ади гѣарган аѣз'ятнаѣ.

Зазар кайи телин арчларин кѣялаѣ,
Гѣарган ккади автоматдин гаш уликк,
Гѣахѣундарза биѣци чѣвйирин гѣайгѣушнаѣ
Гатѣабхѣнайи ипѣруб абгури унчѣвикк.

Аѣхѣюр-биѣѣир жара дарапѣди, вари
Архнахѣ дерккган, багахѣ хѣадайза душван,

Гъябкъюндарзуз, фици алабхъу ругди
Гъагъиди ил хъадабгънуш шубуд йигъан.

Гъябкъюндарзуз дявдин инсафсуз суфат,
Ахю гъахъунза, дерд-къаза агъдарди,
Ибшри кѹри шад байвахт узуз къисмат,
Гъагъи къимат тувну узхъан ватанди.

Гъяркъюндарзуз дявдин гюллийр фицдар вуш,
Гъира багъри жилин кѹваъ арсна дурап.
Къаб миллион гюлле, йиз уъмриз гъиву;
Мухрар гъирчну, абйири гъюз гъитундар.

* * *

Шилхъан вушра пуз шулу гаф тярифнан,
Ватандикан улхруган йихъ ихтият,
Фукъан ахю булагъ ашра кѹваъ гъиссан
Гъялак махъан мелзназ тувуз ихтияр.

Тепейиз дагъ макѹан, дагриз макѹан гъюл,
Ругдиз гъизил макѹан, гъаз ву шит гафар?
Вардиз багъа ву ватандин руг, гъван, кюл,
Ватан ккун хъуб игитвал, аламат дар.

Жил'ин алдар ватан хъадру сар инсан,
Увузѹан цѹиб ватан ккуни кас адар.
Читин дар чѹигъ апѹуб: ккундузуз ватан!
Жвув дидиз ккун хъуб ву инсандин гъунар.

Увуз кѹри жакъвари мукъмар апѹдар;
Гъаригъ кѹажар шулдар, хъарариъ – кюкйир
Ватан увуз дабалгнаийи сягъна дар,
Уву хъалижв дарва, яв уъмур – сейир.

Лазим вуйин табиагъдиз яв икрам!
Ккун апѹин яв багахъ хъайи гъар инсан
Артмиш апѹин кѹваъ инсанвалин лишан –
Инсан адру жиликан шулдар Ватан!

* * *

Хъюлар гъапѹну узкан байвахтну, хъюлар,
Мурччваъ деъну, узук гафар каърадар.
Фу гъапѹишра, алдатмиш апѹуз шулдар,
Ибшура сессузди, гукѹунди гъюнар.

Гъач кІуразуз гъира чахъди нирихъна,
Гъягъюрхъа, кІур, жилгъайиъди ергури...
Узу хъуркъну аза яркъу гъюлихъна,
Дийигъназа къяляхъинди лигури.

Гъач кІур чахъди мархълин къяляхъ чІатариз
Дакълар апІуз, жаргъуз, пълчар апІури.
Узуз ляхнарихъан мажал адариз,
Гъягъюраза, ликар кацІуз гучІури.

Дерниккна гъач кІура чахъди лавланган
Аъйшат бабан сюгъюр кайи махъвариз.
Узу хулаъ деъназа, кабхъну экран,
Гъялак дапІна юкІв сикинсуз хабрари.

Фу ляхин ву? Гъаз дерд тувру гъам бализ?
Гъягъюрза гъи дугъахъди ккуни йишваз.
Дарман ибшри йиз кІваз дугъан марцци гъисс
– Гъач гъягъюрхъа, Байвахт, гъулахъна хяраз!

Гъилигунза... мурччваъ фужкІара адар,
Хулаъ архъна гвачІиндин ригъдин нурар,
Гъяркат кади ккутІурччвунза ахниккан
Къан шулазуз... ккудукІурадар ляхнар.

* * *

Хил алдабгъ, юкІв. Хил алдабгъ уву узлан,
Гъаргандиз яв улихъ вуза тахсиркар:
Хъугъурдайза аку гъисснахъ байвахтнан,
Сикин дарди кадатІуйза яв хлинцар.

Вахт гъабхъундар, кІуйзавуз, яваш сабан,
Рякъяр ачухъ шулу, гъибган хъадукар,
Уъмрин багъдиъ багъбанчийиси аъвам,
Гъерццдар гъитри, кдатІуйза чІиви цирклар.

Хил алдабгъ, юкІв. Гизаф тувунзавуз дерд,
Къанди гъавриъ ахъунза уъмрин дарснан,
Саб ражнусан гъарх йиз тахсрар, дубхъну мерд,
Къяляхъ апІин саб гъисс аку байвахтнан.

Ккебехъна юкІв, гъарси чІиви, клаж алдру.
Ккебехъна юкІв. Саб жаваб тувдар узуз,
Гъарси ву юкІв, клаж уъбхюрай ккудубкІру,
Табигъ хъуз даккунди дупнайи къюрдуз...

Керим МАЛЛАЕВ

ДИШАГЪЛИЙИН КЪИСМАТ

(Поэма)

1

Гъушу вахтар шулза кѳваин апѳури,
Фициб шил гѳибтнуш вахтари ихъ уьмриь,
Инсанарин суратар кѳваин хури,
Царариь дурарин уьмур бикѳури.

Верѳларин гѳул – тепей`ин али макан,
Гьарган вуйва уву гизаѳ успагъи.
Шагъид вува гъядисйирин уьмрикан,
Гъубшу тарих ккунду кѳваинна хури.

Къаркъул дагъдихъан гъудубѳвурайи ригъ –
Сабпи нулар бахш апѳура верѳлариз.
Вари аьламдиз тарабгънайи ишигъ,
Артухъ нулар гъюрайи гъулардариз.

Верѳларин гъулаь сумѳурпи йисари,
Успагъи риш айи Мазнан хизандиь.
Зирек ликар ккайир, гъар ляхниз кѳубнир,
Гъелемдиз ухшар вуйи жанра хъайир.

Кѳергъанра вуйи дерккучѳимрин цѳарси,
Гъар жюре рангар гъирагъариз туври.
Улѳвмарра ву – дубѳвнай гъвандин чархарси,
Тясир туврайи кѳваз кѳару улари.

Малар утѳурккуз Чѳихѳилна гъягъюйи
Бика гъар йигъан чан тай шубарихъди.
Чѳихѳил ачухъ мистра ккатѳабццу айи,
Гъудгнар апѳуз имдайи мина гъюри.

Кѳулкан кѳюкдин ягълухъар кидитІнайи,
Вардариин булушкѳирра алийи.
Кѳуртариккан хуччгарра кказагнайи.
Кѳюкѳирин кунцІарси дабалгну шуйи.

Жигъл ил шубарин кІваъ шуйи хиялар,
Ригъ али йигъан, завартІанна марци.
ЧѳихтІлан асина гъатІарццнайи хутІлар,
УкІар-кѳюкѳирин ниар шуйи ици.

Исинди гъатІабццнайи гъл Жвул`арин,
Рубас нирин сес ЧѳихтІилна ебхъуйи.
Гъирагъар вуйибси мягмар яркварин,
Чѳиврдан кІемкІлиз шубар лигури шуйи.

Тму теревнаъра айи гъалин ярквар,
Мистан гъарар – Кълккарин, Ляхларин.
Къаркъл дагъдин успагъи, гюрчег кІакІар,
Халачиси гъатІабццнай чюл хярарин.

Солдтарси рякълуйи ражнан гъарзарра,
Жергейиѳди гъягълурайдар походдиз.
Уларикк кка Къаркъл дагъдин кІакІарра...
Ккуний лигуз вари Табасарандиз.

ЧѳихтІил али зурба шибар накварин;
Шубур гъардшин тархъну дапІну а наквар.
Инсандизра фициб кълуват адарин,
Фици, духну, дусуз гъахънийкІан дурар???

Ярквариръра айи чІуру яр-йимиш,
Йисан – йисан дурар шуйи безетмиш.
Уч апІуз гълуржу чинчар, чимлар, жихрар...
Гъягълуйи ярквариз, иливну билхар.

Шураз гизаф ерхълуйи ихтилатар,
Ухди вахтари гъахъи гъядисѳирин.
Жюгъейиканра ктибтуѳи гъахъи ляхнар:
Надириз масу тувну халкъ гълуннарин.

2

Жигъл ил риш хулаъ – ккебгълну ккунду хизан,
Жигълларин кІвак карснаѳи кІалбар шуран.
Фунур бахтавариз му риш кълсмаѳи хъиди,
Фунуб хулаъ му успагъи риш ахъди???

Абдулгьосей вуйи Ургъ`арин гьул`ан,
Бика дугъаз затра гьархдаи кIваълан.
Йигъан дяряркъиш юкIв шуйи ибшури,
ВертIилна Ургъа жилгъийир ккадаури.

Бика лап ухди миди гьахъний йитим,
Уьмурра гьябгьюраи дугъан читин.
Хул`ан хянназ вари ляхнар апIури,
Лап гюрчегди хал-йишвра дебккнуну шуйи.

Бикайин йицIишубуд йис дубхънайи,
Вахтра дубхънуну адаи швуваз хъауз.
Йитим риш сарди хулаъ ухшар дайи,
Мирасари ккабалгний сумчир апIуз.

Къисмат гьахънуну Абдулгьосейиз ришра,
Ахъюб гьабхъундаи сумчир дурарин.
Жилгъа ккебгънуну жигъил вуй хизандинра,
КIваъ ади гьиссарра бахтнан-шадвалин.

Хизан мюгъкам апIуру веледари,
Байра къисмат гьахънуну ихъ жигъилариз.
Адаи къадар дурарин шадвалин,
Велед хъувал ахъю бахт ву хизандиз.

3

Хъадан ляхнар колхоздиъ гизаф айи,
Дяхнар-мухарин чIалак йигъан шуйи.
ЧIалкан гьюрудар алди къял`ин гьагъар,
Дишагълийрин зегъметнан адар къадар...

Дилин гьафидар булагъдиккна гьюйи,
Булагъдиккра гарарин учир шуйи.
Мумкинвал шуйи гафариз дустарин,
Жини сирар кIваъ адарди зат шулин...

Гьафидарра хизандиз уьл апIури,
Саб геренди мумкинвалра шулдаи.
Ахъир вари хизанра дапIуну сикин,
Гьаллаж духънайидар шуйи архаин.

Дишагълийи йигъан алдагъру ликар,
Дурари йигъди-йишвди апIуру ляхин...
Хъана улупдар чпи духънайиб бизар,
КIваъ гьарган цIюмгъял шул кабхънуну шадвалин.

Фукъан рякъ ккадапIуйкIан ичв ликари,
Зат бизарвал аьгъдру «гакIвлин гьайвнари».

Вахт, дусуз халачихъна-бархлихънара,
Дурариз бихъуйи наънан дабгнура.

БицИдарра гъашиш нагагъ ишрудар,
Архаинвал гъадабгъуз затра гъитдар.
ГвачИнинганра панзар апІуз маларин,
Акв улубкъси гъудужвнура ккундарин.

Пагъ, сикин дару дишагълийин хилар,
Вари акушин учвхъан ву дюн`яйин.
Гъарган ккуний хилариз апІуз тюмер.
Зат бизарвал гъидритузди дурарик.

4

Хъадан йигъ вуйи. Гъафну чІуру хабар:
Фашистар алархъну ихъ Ватандиин.
Ккедерчури багъри шагъарна-гъулар,
Гъарай ипну пакъаринна бомбарин.

Жигъиларра гъузру гъял дайи гъулаъ,
Ватан уьбхюз гъарсар кас гъязур вуйи.
Ишуб йигъан шулайишра гъар хулаъ,
Сарихъди-сар дявдиз гъягъюри айи.

Аьбдугъюсейра гъязур гъахъну фронтдиз,
Жигъил хпирна байра гъитну ялгъузди.
Читин йигъар къисмат духънайи уьмриз,
Дих дапІнайи вардиз багъри Ватанди.

Гъягъюрайи дупну «баркаллагъ» вардиз,
Багъри ругариз, хярариз, яркварариз.
Фициб шулуш къисмат саризра аьгъдар,
Дявдин манзилнан фициб хъибди къадар?

Фашистар йигъан улихъ гъягъюрайи,
Гъадагъури сабдихъди-саб ихъ жилар.
Кавказ бисуз гизаф кърхувал айи,
Сарф дапІну ккундийи вари къувватар.

Хъркъубси, жигъилар окопдиз гъаьну,
Гъарурихъна са-саб винтовка тувну.
Гюллийрин мархъ убгъури айи зав`ан,
Окопдиан шулдай за апІуз кІулкъан.

Хъа ккебгънийи дишла гъюжум танкарин,
Танкарин къяляхъди хъайи фашистар.
Ачмиш дапІну жидйирра винтовкйирин,
Хъюгъну игитар гІанкъ апІури душмнар.

Хъа къуватра сабсиб даи дураин,
Фашистарра гъюри аи тѳурфанси,
Гизафдарин къатІ гъабхъну жилгъа уъмрин,
Гъийихдарин майтар хъайи тепйирси.

Абдулгъюсейра дуркнайи гюллийри,
КкитѳиркІнийи автоматдиан йивну.
Саризра инсаф апІдар фашистари:
Дявдин къанун гизаф инсафсузуб ву.

Агъдар наан шулуш мурарин накъвар,
ИчІаъ ахъди дурар вари сабхилди.
Гъира миллионариинди гъийихдар
Гъисаб шула: гъудургну мялум дарди.

5

Фронтдиан гъафнийи кІару кагъаз:
Абдулгъюсей мялум дарди гъудургну.
Йигъан мицдар кагъзар гъюрайи гъулаз,
КІару палатдиъ аи вари учІвну.

Бедбахтвалра саспиган жутди гъюру.
Ургъ`арин гъулаъ аи йирси хулар.
БицІидари тамшир апІури гъахъну,
Гъутѳурчвну, дурар`ин алахъну цалар.

Гъулаъра абхънийи гъарай ишларин,
Шубур бицІир талаф гъахъну цаларикк.
Жилирин яс ярхиб гъабхъдар Бикайин,
Балин майитра ккабхъиган уларикк.

6

Сталинграддиинна гъюжум дапІнайи,
Моздокдихънакъан фашистар дуфнайи.
Дагълу халкъар гъудужвнийи сабхилди,
Къанавар ерккуз дих гъапІган Ватанди.

Уч гъахънийи къанна хъур дишагълийир,
Бика вуйи дурарин кІулиъ айир.
Хасавюрт шагърихъан къибла терефнаъ,
Къанавар ерккури аи талитнаъ.

Гъапнийи дурариз: палтар гъадагъай,
Шлубкъан лап гизаф маниди алахъай.
Ачухъ машинариъ дурар итнийи,
Хасавюртдиз къюрдун рякъ ккадапІнийи.

Январин ваз – кьордун гьацI кьялар вуй,
Инсан пузмиш апIуйи ахьлушнари.
Йишвнура палаткйирикк вуй мичIалди,
Ахузкьана даршулди аькьюллуди.

Варидархьан давам тувуз шулдайи,
Вари кьувватар сарф дапIну лихуйи.
Вардиз кюмек апIуйи бригадири,
Кьяляхь гьахьидар улихь алауйи.

Шубуб вазли гьузну мушваь лихури,
Кьанавар ккудукIуз чарйир апIури.
Нагагь гьафиш фашистар Дагьустандиз,
ГьубкIну жаваб тувуз шлубси дурариз.

Кьяляхь гьюрудар вари гализ гьушну,
Марцц апIуз ятгьар колхоздин марччарин.
Саб гьафтайи галиь зегьмет гьизигну,
Гьава дигиш гьабхьну дишла ятгьарин.

7

Йигьахьди йигь, йисахьди йис – гьуш вахтар,
Дявдин гьафнийи аьхиримжи йигьар.
Гьалибвал гьазанмиш гьапIну ихь халкьди,
Гьалибвалин пайдагь дубсну Берлиндиь.

Дарбадагьин дубхьнайи багьри уьлке,
Даргьнайи агьзрар`инди шагьрар-гьулар.
Сабпи кIулиь хьюгьну, сифтена-сифте,
Рас апIури, дивну ккундийи хулар.

Дявдин кьяляхь гьахьний читин йисарра,
Кьюд йис гьубшну пуч духьнади мягьсулар.
Кюмекар апIуйи гаш`вал абхьнашра,
Фукьан вушра аьх гьапIну читинвалар.

Сарихьди сар гьюрай кьяляхь игитар,
Мухрар алацIнайи медаларихьди.
Кьяляхь гьафидарин цIиб ву лап кьадар,
Гизаф гьахьну йитимар, абйир хьгарди.

8

Дишагьлийин кьисмат бикIна хьдарик...
Завук хьдси ккунийкIан балгуз уьмур.
Дишагьлийин кьисмат бикIна заварик...
УкIу завси марцциб ибшри ичв уьмур.

АчІни хпар гизаф духънайи гъуларий,
Гизаф талаф гъахъну жигъилар дявдиъ.
Къисмат-къисмат шулу гъарган либцури,
Фуж шлиз къисмат шулуш, лишанра кипри.

Бикайинра къисмат гъубшניים Ляхлаз,
Ахъю, албагу, аькьюллу хизандиз.
Дугъаз къисмат гъабъхну хизан, лигну кІваз,
Гъамускъана бахт къисмат ибшри уьмриз.

Гъахъи хизандиъ хайлиндар веледар,
Баяр-шубарин сесер архъна хулаъ.
БицІидар айи хизан ву бахтавар,
Душваъ гъарган ачмиш ву шад мярака.

9

Табасаран гъуларий къяляхъ дявдин,
Арццуз хъюгъניים цехар халачйирин
Дуркъарра халачйирин уч апІури,
Сяняаьткарвал арайиз хурайи.

Халачйирин цех адру гъул адайи,
Рякъярин гъарай вуйи гъулан ухшар.
Дишагълийир ляхניים машгъул вуйи,
БицІиризра кахъуз аьгъяйи гугар.

Халачйирин гюрчег вуйи накъишар,
Чюлиъ айи кюкйирси хъабалгуйи.
Халачйирин хъабалгну айи рангар,
ДерккучІимрин рангарси албагуйи.

Зирек хилар, алахъурайи гугар,
Улар гъюдюхруганси шул, лихури.
Хиял вуяв, устйир ву мурар заргар,
Халачийик кІван хиялар а каъри.

Устад духънайи Бика халачйирин,
Йигъ-йишв дарпи айи цехдиъ лихури.
КІакІначира духънайи фабрикайин,
Дугъан ляхин шюшесиб марцциб вуйи.

Дабалгну гъар жюрейин рангарихъди.
Алахъну шуй палтарра успагъиди.
Гъягъюйи дишагълийир цехдиз дестеди,
КІваантІан шуйи ляхнихъра юкІв хъади.

Хъа гъамус гъархра халачийин ляхин,
Ккедерчура гъуларий айи цехар.
Му ляхнар`ин вари духъна архаин,
ЮкІв убгру кас му ляхнин сарра адар.

Аьсарин пише гъархра шубаризра,
Бабар-дадйири завариз адабгъуб.
Жиларикан гъивну, халачи гъархра,
Гъарху ляхин ву читин хъана ккебгъуб.

10

Саб ляхникан гъапундайхъа Бикайин,
Дугъкан гъахъну ганабаб бажаранлу.
Думу духънайи ахъю баб гъуннарин,
Вардин арайий духънайи гъюрматлу.

МитІланна ахъю бахт айкІан дюн`яйий,
Жвуван хилар`инди бицІир кадагъуб.
Бабхъан жара дапІну уьмурра цийи,
БицІирин сабпи сес ибариз ебхъуб.

Гъунна мягълий Бика гъахъну лап аднан,
Адарди мажал йигънура-йишвнура.
Думу мягълий Бика аьгъдру кас адар,
Варидиз думу баб багъалу духъна.

Больницайиз дишагълийир гъярдайи,
Бика бабан ад лап гужлиб вуйи.
Гафниинди вари апІуйи сикин,
Зигура зегъметра – ляхин гъизилин.

Гагъ УртІил шуй, гагъ Кувигъ, Къуликк, Ляхла,
Гагъ машиндий, гагъсан ликри гъягъюйи.
Кюмек апІуб – мугъан уьмрин натижа,
Саб дакъикъий дугъаз мюгълет шулдайи.

Бика баб вуй жярягъ вари уьзарин,
Устад вуйи уьзрин сирарин жини.
Гъира имива фикрарий вардарин,
КІваьлан гъархдар хилар яв дарман кайи.

Ужур кас кІваин гъузру инсанарин,
«Уж`вал дапІну, гатІабхъ, – кІури а, – гъюлиз».
Бика бабан сурат ка кІвак гъарсарин,
Дугъан шикил гъубзди фикрий гъаргандиз.

2021-ни йис.

«Литературайин Табасарандиъ» сабпи ражари

Мурад КЪАСУМОВ

Къасумов Мурад Амирович 1991-пи йисан Табасаран райондин Жулжагъ гъулаъ бабкан гъахъну. 2010-пи йисан Жулжагъ гъулан къялан мектеб гъизилин медализ ккудубкІну, ДГУ-йин харижи чІаларин факультетдик урхуз кучІвну. 2015-пи йисан думура «отличнойиз» ккудубкІну, хъа йисан РАН-дин ДНЦ-йиъ аспирантурайикра кучІвну.

Илмин рьякъюъ дурумлуди ликар алдагъурайи зигъимлу бализ музыкайихъна ва поэзияйихънара ужудар бажаранмиш'валар а. Дугъу чан поэзияйин эсерарий ватанпервервалин, халкъарин арайиъ дуствалин, инсанвалин, дугъривалин темйир гъитІирккура. Гъеле мектебдиъ урхури имиди дугъу неинки ихъ республикайин, хъа гъацира вариурсатдин, варихалкъарин арайиъ кІули гъягъюри гъахъи жюрбежюр конкурсарий гъалибвалар гъадагъури гъахъну. Гъаци Мурад Къасумов Дагъустан Республикайин илмин ва образованиейин министерствойи 2005-пи йисан тешкил гъапІу литературайин конкурсдиъ сабпи йишваз, 2006-пи йисан Тверь шагърий кІули гъубшу А.С. Пушкиндин яратмишариз тьялукъ вуйи конкурсдиъ дипломдиз, урус чІалнаан английский чІалназ поэзияйин эсерар таржума апІбан конкурсдиъ дипломдиз, 2014-пи йисан С. Есениндин «Кавказдиъ» шиир урус чІалнаан английский чІалназ таржума апІбан конкурсдиъ сабпи йишваз ва йицІбариинди жара конкурсарий сабпи йишвариз лайикъ гъахъну.

Гъамусьяът Мурадди, аспирантурайиъ урхбахъди сабси, Мягъячгъалайиъ «Сафинат» мектебдиъра ляхин апІура. Думу Урусатдин писателарин союздин членра ву.

ЭГЕР УХЪУ ГЪАПИШ КІВАИН...

Эгер ухъу гъапиш кІваин
Ихъ багъри уълкейин тарих,
Ватандин Ахъю дяви ву
Дявйирикандар вартІан гъизгъин.

СССР-ин халкъар вари
Гъаши дишла яракъламиш,
АпІуз ккунди душмнар гъирмиш,
КІубанди гъахъну чалишмиш.

Къавкъаздикра ца кипнийи
Инсафсуз ва гъаних душмни.
Дагълу халкъар уч гъахънийи
Ва душмниз рякъ гъадабТІнийи.

Тарихдиъ учІвну фашистар,
Адрударси чпин зулмиз тай.
Аххирки, чпи гъахъи кабаб,
Халкъари гаф гъапиган саб.

Улариин нивгъар алди
Гъафнийи Ахъю Гъалибвал.
Дявдин къяляхъ совет халкъдиз
Алабхъну зурба читинвал...

Яваш гъаши дявдин зийнар,
Гъябгъюри вахт йис йисахъди.
Амма ихъ Ватандин баяр
Гъаънийи дявдиз афгъандин.

Дявди ухъуз баяр хурдар –
Давди дупнадар му гафар.
Уърхюри яд гъурабатар,
Гъийихнийи хайлин эскрар.

Дяркъну дявдин азиятар,
Улупну чпик кайи гъунар,

Хайлиндар гъахъну сакъатдар,
Вушра ис гъапІундар чпин кІулар.

Приказ гъафи хабарсузди.
Къяляхъ дирчну афгъан ругар,
Хъюгънайи ляхин ккудрубкІди,
Ихъ Ватандиз хътарку эскрар.

Инсанар гъаши фаракъат.
Фикир дарапІди бегъемди,
КІваин алдру гъич саризкъан
Дяви ккебгънийи Чечендиъ.

Фукъан гизаф дердер-гъамар
Гъяркъдар дарин къавкъаз халкъар!
Дявдиъ гъирмиш гъахъи баяр –
Ихъ Ватандин жигъил эскрар.

Дерднаъ а гъи хъана Къавкъаз –
Душмнар гъафну илмин хулаз.
Фу тахсир ву бицІидарин?
Мусибат гъабхъну Бесландиъ.

Адарди саб дерди-метлеб,
Гъибиснийи душаваъ мектеб.
Шад машквран гъапІу салам,
Дерднаъ ибтну вари аьлам.

Дердер-гъамар ади мукъан,
Сабур апІуз шулу фукъан?
Эй, гъюкумдрар, мапІанай къан
Терг апІуз дявйирин пис къам.

Узу вуза Жулжагъ гъул'ан,
Гъамциб мурад-метлеб айиз:
Нягъякъ инсандин гъякъ диван
Аллагъди апІричан. Амин!

ЙИЗ АБАЙИН ВАСИЯТ

Йиз абайи, зегъметкешди,
Васият гъапІунсуз: сабиб,
Улубкъиган вахт хъадукран,
Тахил убзуз гъяркат апІин.

Хъадукран вазли гъилихиш,
Саб йискъубаз хураг хъибди.
Эгер уву тІагъру гъапиш,
Гъилигнацди йис гъябгъиди.

Йиз абайи, мерд алимди,
Васият гъапунуз: кюбпиб,
Чал ву ахю девлет халкъдин,
Гъуз дидихъна гъюрмат ади.

Илим аьгъюр шулу кІакІнаъ,
Аьгъдрур шулу гъюлин кІанаъ.
Хъашра фукъан ахю девлет,
Илим аьгъдарш, даршул беркет.

Авамвали хуру бала,
Думу апІин увхъан ярхла.

Уьмур хъапІ яв намуслуди,
Туву гафнан эйси вуди.

ГъапІну йиз абайи, духтри,
Васият узуз: шубубпиб,
Уьмур хъапІуз ккундуш сагъуб,
Инсандиси халис дагълу,

Ярхла апІин арагъ – чяхир,
Папрус вая нягъякъ ляхин.
Шулдар узур адруб дава,
Уву умуд гъюбхиш яв кІваъ.

КРЫЛОВДИН ЯДИГАРИХЪ

Рякъюразуз кас абурлу,
Уьмур хъапІур лап сабурлу –
Уткан шагъур вуйи Твериъ,
Гъалибвалин майдандихъан
Ярхла дарди, бици сквериъ
Дивна Крыловдиз ядигар.
Эбхну кІул, ихъ машгъур шаир
Дийигъну а ягъал йишв'ин,
Хиял апІин, кахъна фикрик,
Дябкъну уьмур деврин гъийин.
Игитар агури ашул,
Цийи басня бикІуз ккашул?

Фици деврин Аждагъйири
УтІухури аш гъюлер ихъ;
Тямягънан адарди къадар,
Талаф апІури аш ярквар;
Гъабши пулихъ, дагну лукІар,
Диври аш чпиз зурба мукъар.
Девран дубхъна Жанаврарин,
Панкъ апІура лиж Марччарин,
КІваълан гъапІну йигъ закурин,
АпІури а кьукъар уьмрин.
Наши ихъ кІубан Хюрчабнар?
Дарш йивураин балабнар?

Затра пашман дар гъи Чакълар,
Китна варди, гъаз-вуш, сакълар –
Деврин агъйир ву алдабнар,

Дугъривалин ниъкъан имдар.
Лути Сул ву гизаф рази,
Гъи Пеэрин дубхъна къази,
Йигъ-йишв ипІбакан сикин дар,
Гъаци вушра, тухъ шуладар.
Швеъ либцура лап азгъунди,
Йиччв ипІури чан гъавумдихъ,
Ипни духъна лихбу арфар,
Му хялижв абціуз шуладар.

Силар дахъну а чІюрхяригъ,
«Хъушв-хъушв» апІури хъюхъяри,
ИпІруб ади гъабхъиш, батлагъ,
Ву мурариз женнетдин багъ.
Ички туври а Къюлари,
Деллу дапІна гъяйванатар,
НашкІан яраб кІубан Гатар?
Пули абдал дапІна дулар.
Лихура дириди Зимзар,
Гъархну йигъар-йишвар, вазар.
Гъархну ужудар аьдатар,
Пулихъ хъергна Гъяшаратар...

Му фикрарик учу кади,
Дуфну наьнан-вуш, саб Жакъвли,
Дубсну гъюниин Крыловдин,
Лап гъал кади гъапи мяъли:
«Дустар! Лазим дар хъуб гъялак,
Гъич саринра дарибши шак,

Амур дубхьну ихь Аллагьдин,
Гъякъ диван апІиди вардин.
КІваиn апІурза учвуз саб

Ихь ахью абйирин мисал:
«Эгер хьару гъабхиш девлет,
Кулки думу гъабхур, гьелбет».

ВАТАНДИН ИГИТ МУРГАР

(Поэма)

*Ватандин Ахью дявдин иштиракчи
Гъясанов Мягьямаддиз
ва дугъан дустариз бахи апІураза.*

I

– Йипава, Мягьямад халу,
Фицдар вуйи дявдин йисар,
Алархьиган фашист немцар,
Гъахьнуш фициб гъялнаъ халкъар?

– Я бай Мурад, хьебехъ узухъ.
Вари халкъар духьнайи тухъ.
Шаду уьмур хьапІри айи.
Багъри Ватан балгурайи.

Амма ухьуз хабарсузди
Гъафи душман, лап ягьсузди.
Вуйи ягъчІвурна садпи йис,
Гюзел хьадан хуш вуйи йигъ.

Гъюзум гъапІу пис душмнари,
Залум вуйи фашистари,
Ккидирчури шагърар, гъулар,
ЛукІар апІуз ккунди халкъар.

Ккабхьуб тІараш апІури чпиз,
ХътапІуйи Германияйиз.
Халкъар гъаши читин гъялнаъ,
КкудудубкІру яман дерднаъ.

Москвайиз ими манзил цІиб,
Убгура жил душмандин цІи.
Гъахьнийи лап гъизгъин кчІихбар,
КІваълан гъауз даршлу йигъар.

Пагъ! Думугандин инсанар
Вуйи лап къудратлу эскрар.
Пис гъахьнушра чпин къисматар,
Тувундайи багъри Ватан.

Гизаф вахтна къяляхъ зигуб
Алабхьнийи. Дерд шуйи кІваз.
Аьхирки, гъафнийи приказ:
«Улихъ, хъана улихъ гъягъюб!»

Гъамци, сифте ихь меркездихъ
Дарс тувнийча пис душмандиз,
АпІуз хьюгъча душман гъирмиш,
Къаст ади апІуз дагъитмиш.

Гъягъюри а ифдин нирар,
Ихьдаринра имдар аман.
Рюгъламиш апІури эскрар,
Командирар гъарайнаъ а.

Ватандин ихь убгура жил,
Кумру вардин бисура ил.
Ургъури а гюлдин селлер,
Ерхъури а угъар-цІузар.

Медсестрара гъич сикин дар,
Ригъун тюрккси, ву дичІвалди.
Дирбаш'вализ сяргъят адар,
Ккунди кюмек апІуз вардиз.

Къадарсуз гизаф ражари
Гъюзмар гъапІу пис немцари.

Улихъ дийигъу ихъ къушмар,
Дерккнийи му алчагъ душмнар.

Гъирмиш гъахъну гизаф эскрар,
Дюргъну дахъна гизаф танкар.
Гъарай абхъна табиагътидъ,
ШуйкIан мици жегъеннемдиъ?

Гъергу душмнар саб манзилназ,
Гъахънийи эскрарра бизар.
Окопдикан дубхъна ич хал,
Архаинвалпра гъич адар.

Хъасин гъафи медмашинар,
Гъахуз зийнар духънайидар.
Фаракъат гъапIча гъийихдар.
Му ву дядвидъ йиз имтигъян.

II

Дерккну чIивидар жергейиъ,
Генерали гъапIу гъарай:
«Чухсагъул, багъри йиз баяр!
Учвуз гъич адарки таяр!

Узхъан шлуб адар гъич гъамтIан».
Дупну, дугъу, лап гъал кади,
Адагъну чан чантайиан,
Туву орденар, агъирди.

Ягъал завуъ кархъна хъдар,
Хъа кIваз архаинвал адар.
Нагагъ душман гъахъиш гъялак,
Эскрарихъан ахуз хъибдар.

Амма узуз хабар дарди,
НивкIуз гъушза архаинди.
НивкI'ан хъергза гъяркат кади,
Командири гъапIиган дих:

«Гъясанов! Яв эскрар хъади
Гъязур йихъ лап тяди кади.
Абгъю апIуз душмандин сир,
Учву духну ккунду йисир».

Вуйи вахтра лап гъацIишвар.
УчIвнийча рякъюъ гъякъ дустар:

Узуна Юсуф рушвларин,
Урус бай, ич дуст Андрюхин.

Душмнарин ижми даздихъна,
Чвурхури, гъушча багахъна.
Юсуфди адабгъу гаркIал,
Йивну абсу душмандин кIваъ.

Му ишратнахъ уягъ гъаши
Душмандин гъаравул вягъши.
Хабарсузди алархъунча
Ва йисирди гъидисунча.

Гъалин ярквраз хайлин душну,
Лазим вуй суалар тувну,
ИлитIну саб гъар'ин душман,
Къяляхъ гъафича хъанара.

Багахъ гъахъича саб хулаз,
Немец генерал айишваз.
Гъаравлари, духъну пиян,
Хуррар апIурайи нивкI'ан.

Алахъну палтар немцарин,
УчIвнийча хулаъ душмнарин.
Бугъмиш дапIну гъаравларра,
ГъитIикIнийча генералра.

Амма учуз хабарсузди
Гъарай абхъу пис душмандин.
Кархъу аквар лап акуди,
Пулемет либхура писди.

Эъча машиндиъ душмандин,
ХъапIча думу тяди кади.
Къяляхъ хъергу хайлин душмнар,
Пис къаст айи му хаинкрар.

«Тибхура» машин ярквраан,
Хъуркъра учухъ яман душмнар.
Юсуфди гатIабхъу гранат,
Душмнарин пис гъабши къисмат.

Гъамци, хъуркъча ихъдарихъна
Лап ухди, гъачIининдин вахтна.

Командири, духъну гъяйран
Юсуфдиз кѳур: «Дагълу аслан!»

Чантайиь а генералин
Ахью дявдин план душмандин.
Таниш духъну дериндиан,
Гъюзум гъапѳа лап кѳваанѳан.

Хъуржри душмнар лапра тина,
Эскрар гъягъюра улихъна.
Гъамци учу хайлин вахтна
Гъирмиш гъапѳа алчагъ душмнар.

Сабсан гъядиса ктибтидза,
Гъабшиси, жикъиди пидза.
Гъизгъин дяви гъябгъюрайи,
Душмандин ДЗОТ либхурайи.

Вари эскрар ихъ дахънайи,
Ришвуз гъичра шуладайи.
Гъудужву эскрин келлейиз
Гюлле къисмат шули айи.

Юсуф жинди чвурхурайи,
ДЗОТдихъна багахъ шулайи.
Дишла ипу гранат ДЗОТдиъ,
Гъарай адапѳу душмандин.

«Урраин» сес гъабхъи. Эскрар
Гъажаргъу, уршвурѳи чакълар.
Душмнар гъергра, дипну яракъ,
Гъамци гъапѳа немцарра тѳанкъ.

III

– Эгер уву инжик шулдарш,
Саб суалназ жаваб апѳин,
Фила ва фици душмандин
Гюлле кубкѳнуш яв бедендик.

– Хъебехъ узухъ, Мурад, йиз бай.
Саризра агъдайти, йивбар
Ккергъур кѳури мици ухди,
Ул абццуз мюгълет тутрувди.

Гвачѳниндин вахт вуйи сикин,
Акв туврайи жилиз ригъди.

Хиял шул, ккудубкѳну дяви,
Вари духънайи архаин.

Сабпну мучѳу гъапѳу завар
Самолетари душмандин.
Жил тѳубччврубсиб гъарай хъади,
Гъюз хъюгъю немцарин танкар.

Амур гъабхъи командирин
«Батарея, к бою!» кѳури.
Ич терефнаан тупари
Йивурайи, сикин дарди.

Ургура немцарин танкар,
Амма душман зат сикин дар.
Танкарин гъич адар къадар,
Наънан вуйкѳан мукъан дурар?

Ккудукѳиган ич зарядар,
Гранатарин гъапѳа гъюзум.
Йиз дуст Андрюхинди хъубпи
Танклик цѳа кипу душмандин.

Амма му алчагъ душмандин
Алапѳу танк игитрин.
Гъакѳи эскер ихъ Ватандин,
Айи-адру сар бай бабан.

Гъадму арайиь узукра
Кубкѳнийзук гюлле душмандин.
Агъю хъайиз, хабарсузди
Окопдиъ ахъза дишлади.

Ва, душну ашра амриан,
Уларихъ рякъюри айзуз
Багъри ватан – Табасаран,
Йиз ккуни халкъ, йиз Жулжагъ
гъул.

Фикрихъна узу гъафиган,
Жунйиригъян гъидиржнайза.
Духтрар йиз багахъ гъяркъиган,
Узу мюгъталра гъахънийза.

Инчѳ кади гъапи сар духтри:
«Заживет до свадьбы, милый!»

Узу шадди гъяаьлхъюнза,
Бахиш гъапси дюн'я вари.

Вахтар гъушу госпиталиь
Белорусияйин ругар'ин.
Сагъламвал саб гъял гъабхъиган,
Гъаьнийза багъри ватандиз.

IV

Мягъямад халууйихъ дикъат
Хъпехъури а йиз гъардаш Нур.
Дугъаз суал тувуз ккунди,
Ккеъну а, кьюлазси гату.

Хъасин, ахю ухът алдабхъну,
Нур адашди суал гъапу:
– Наши яв дуст Юсуф, наши?
Фициб кьисмат дугъан гъабши?

– Мурад, лига Нур адашдиз,
Мугъан туврайи суалназ.
Вари дявдин тарих мугъаз
Фици пуза дикъатлуди?

Юсуф вуйи бай лап клубан,
Къялан жандкин, гергми машнан
Ву пну, къувват кайи дугъак.
Саб ляхниъра дайи гъялак.

Авчи вуйи аьламатнан,
Душмандиз йивуйи дикъат.
Гъира гъябгъюрдариз кьваьлан,
Гъабшнйи гъамциб гъядиса.

V

Ахъча душмандин цин къялаь,
Волга нирхъан дарди ярхла.
Ахю яркур хъайи къяляхъ,
Ккун гъабхънийчуз жин хъуз
душваь.

Гизаф эскрар ихъра дахъу
Инсафсуз, гъизгъин женгнаь му.
Хайлин душмнар гъирмиш гъапча,
Анжагъ хъасин ярквраь архъча.

Гъушча, лап хъайизкъан гъаллаж,
Хъасин эрг'вал йивуз деъча.
Душмнарин сес гъабши яваш,
Планар дюзмиш апуз хъюгъча.

Имдар ипруб, я патронар.
Гъеерхъчуз сесер гъайвнарин.
Рякъюь учивунча дишлади
Сесер гъюру йишвахъинди.

Хъуркъча ахю дюз майдандиз,
Ярквран къялаь айи йишваз.
Арчил дапину юкъуб тереф,
Уьбхюрайи илхи мушваь.

VI

Кабхъну айи акв зяифди
Арчлин багахъ хъайи хулаь.
Дина багахънаси душну,
Гъилигча лап ихтиятди.

Хулаь айи сар-къюр душман.
Узу кликлал гъивваз унчивиз.
Удучивур, лигуз ишратназ,
Хуси, бугъмиш гъапча дишла.

Тяди кади хулаь архъча,
Гъилихча ич автоматар.
Душмнар мушваь гъирмиш гъапча,
Адагъча ипруб, яракъар.

Хъа, элеъну гъайвнариин,
Къан дарапиди рякъюь учивча.
Гъушхъан учу ярквраь хайлин,
Улубкънийи вахт гвачиндин.

Аьхирки, алахъчуз ихъдар,
Немцариз ккеъну айидар.
Сагги духъну дурарихъди,
Женгназ гъушча душмнарехъди.

Магъа бай, Нур адаш, увуз
Дявдин сабсана гъядиса.
Лап кьваантан куразавуз:
Гизаф игит инсанар а.

Вушра, терг ибшривучв дяви,
Халкъдин уьмур апӀру хяви.
Гъебхъишра ихъ ибариз,
Гъичра дярѣбкъри улариз!

Йиз дуст Юсуф гъювал гъулаз
Агъю гъабхъниз цѣиб вахтналан.
Чиб-чпихъна гъягъюри шуйча,
Дявдин вахт кѣваин апӀуйча.

VII

Гъамус, Мурад, узу увкан
Ккун апӀурза лап кѣваантӀан
ДикӀуб узу гъапи гафар –
Тарих ву думу ихъ гъулан.

Эгер сарира дибрикӀиш,
Агъю шулин наслариз ихъ
Ватан гъюбхю душмнарехъан
Игит мургар думу вахтнан?

Думу къурхулу йисари
Дявдиз гъушдар дикӀ ихъ гъул'ан.
Йиз кѣваин илмийкӀан вари?
Дарибшри рюгъяриз гиран...

Бажраригъян вуйи Расул,
Дюн'яйихъра хъайир лап ул,
Аьлимурад, къудратлу бай –
Мирас баяр вуйи таяр.

Гъушну дявдиз Аьбдулхаликъ,
Алдабхъуз душмандин гъидикъ.
Думу йигъ йиз гъархрин кѣваьлан?
Гъулаь айи гъарай дерднан.

Маншаллагъ, игит бай Султан
Ккунир вуйи багъри Ватан.
Рягъим вуйи лапра дичӀвал,
Гъулан булагъдихъ кивур чӀвал.

Фейзуллагъдиз агъяйи чӀал,
Хъадну апӀруганси ачӀал.
Хъа Асландин бай, ич Гъафлан,
Ккунир вуйи зигуз гъайлан.

Вуйи дугъри Султаняли
Урхуз ккунир гюрчег мяъли.
Гъвандин уста Маллааьли
Гъамрарихъна гъушну дявдиз.

Вуйи Мягъямадна Мирза
Вардиз ккуни баяр уткан –
Гъушу мурар дявдиз яман,
Къаст ади терг апӀуз душман.

Кѣваьлан гъархуз шулин Идрис,
Иблисдиз вуйи думу пис,
Рягъимлу бай вуйи Тагъир,
Лапра дикъат сабур хъайир.

Аьламатнан бай Рамазан
Гъушну дявдиз, дархъиди яш.
Ккунир вуйи му дукӀун аш,
Шуйи гъарган аьлхъюри маш...

Дявдиан гъулаз гъафидар
Гъахъну баяр лапра цѣидар,
Амма гъарсаб хул'ан гъушдар
Ву къюр-шубур игит мургар.

Сарпир гъафир вуйи Идрис,
Зиян дубхъну дявдиь лап пис.
Гъулан мистан гъаши имам,
АпӀури дин лапра мюгъкам.

Тагъир гъафнийи ликуди,
Гъаши гъаравул маскурдин.
Вардин мугъаз айи гъюрмат,
Дугъри вуйи лап аьламат.

Расулра гъафнийи гъулаз,
Саб гакӀвлин ликра хъади чаз.
Гъахъну му гъулаь туканчи,
Лап адлу вуйи алверчи.

Амма Фейзуллагъдиз къисмат
Гъабхъну пис душмандин гюлле.
Дябкъну дявдин му гъиямат,
Тифлис шагъриь гъахъну фаркъат.

Гъич саризра дарди хабар,
Гъудургну му дявдиъ мургар:
Аьбдулхаликъ, Аьлимурад,
Мирза, Рягъим ва Мягъямад...

Ибрагъимдин бай Мягъямад
ЯгъчИвурна шубудпи йисан
ГъакІну, игитси, пис дявдиъ –
Кагъаз гъафнийи частнаан.

Наврузяли гъафну гъулаз,
Амма гъузундаи къаназ:
Гъубшу уьмур гъаму эскрин,
Дяркъну йигъар ислягъвалин.

Халифайин бай Мягъямад
Вуйи гъулаъ ужур мялим.
Хушниинди гъушу дявдиз,
Кюмек апуз ихъ Ватандиз...

Вари кІваин илимдар йиз,
Фикир гъамус дубхъна зяиф.
Жулжагъ гъул'ан гъушдар дявдиз
ХъуцІур кастІан артухъ вуйи.

Дупну ккунду, хайлин баяр
Дявдиан къяляхъ гъафундар.
Гъафидарра инвалидар
Вуйи вари игит мургар.

Дявдин тарих ву гъа къутКкълиб,
КкудудукІру дердер айиб.
Дявди ухъуз баяр хурдар,
Диди тІанкъ апуру дурар.

Узу ктарш, магъа ихъ гъулаъ
Дявдин иштиракчйир имдар.
Гъибди саб вахт багарихъди,
Шул узура дурарихъди.

VIII

Къюд агъзурна шубудпи йис.
Хъадукран йигъ. Апрельн ваз.
Теклиф дапІну, ихъ меркездиз
Гъягъюри айза талитназ.

Узухъди – ич гага Амир
Ва Гъясанов Риза мялим.
Гъягъюрайча таксийиъди,
Таниш дару шофёрихъди.

Рякъюъ гъушган хайлин вахтна,
Гъерху Риза мялимдихъан
Таксистди, фу-вуш ади кІваъ:
«Йипа, уву вува наънан?»

Жаваб гъабхъи дишла дугъаз:
«Учу вуча Жулжагъ гъул'ан».
Таксистди яваш гъапу газ
Ва давам гъапу гафар чан:

«Пагъ! Жулжагъ айич гъунагъ сар,
Уву вува дугъаз ухшар.
Абайихъди дявдиъ гъахъну,
Игит ляхнар гъапІну дугъу.

Йиз абайин ччвур ву Риза,
Узуз кІурузуз Мягъямад».
«Узура, дуст, Риза вуза», –
Гъяаьлхъю мялим, духъну шад.

Мягъямадди гъапи гафар:
«Шад вуза хъувал'ин таниш.
Бина вуйиз гъул'ан авар,
Шагъриъ шулаза яшамиш.

Абайи дявдин ихтилат
Ккебгъри шуи сабси гъарган:
«Ич ротайиъ вартІан кІубнир
Вуйики бай табасаран.

Ччвур вуйи дугъан Мягъямад,
Ахъю тупарихъ айир ад.
Дугъу «Тигрйир» фашистарин
ТІанкъ апуи сабдихъди саб.

Саб ражари ихъ меркездихъ
Гъидиснийча йисирарди.
Гъахурайи пис душманди
Мялум дару йишвахъинди.

Хъркьча саб гъулаз урсарин,
Уржну учу ахъиъ гакъвлин.
Мучу вахт вуйи йишвандин,
Душваъ айи чигъ инсандин!

Хайлин вахтна мушвахъ фрицар
Дийигъу, апури улхбар.
Учук ккундйи мурариз
Чивиди миди кипуз ца.

Наана-вуш гъушу дурар,
Гъитну мушвахъ чпин гъаравлар.
Вари архаин гъахъиган,
Гъасановдин гъафи эскрар.

Гъич саризра хъайиз хабар,
Къюр гъаравул дапну бугъмиш,
Чкиди арщцу ахю урнар,
Ва ярквразди гъашича диш.

Му ляхникан хабар гъабши
Немцар хъергу, духъну вягъши.
Гизаф эскрар, куркнуну гюллйир,
Гъадму жил'ин фаркъат гъаши.

Учу, ихъдарихъна хъркьдар,
Гъахъну эскрар лапра цидар.
Вушра вари вуйики шад,
Кпури: «Чухсагъул, Мягъмад!»

Магъа ич абайин гафар
Хъайи-хъайиси гъапиза.
Лигай учву, багъри дустар,
Йиз урнарихъна гъафихъа.

Гъамус хулаз гъягъидихъа,
Бегъемди таниш хъидихъа.
Хъа ичв ляхнаризра закур,
Иншаллагъ, лигархъа сарун.

IX

Цийи хялижв'вахъ му йишван
Кагъзар-шиклариз гъилигча.
Медалар, орденар цалик
Керхну айи дугъан хулаъ.

Гъвалахъ хъайи шикил ахю,
Гъвивуб дустарихъди дявдин.
Улихъ дусна Риза аба,
Саб лик ккадар, саб хил хъадар.

Цийи хялижв Мягъмаддиз
Суал тувза ихтиятди:
«Йипа, Риза аба наши?
Даршсан гъулаз душну айин?»

Гъаз-вуш хялижв гъахъи пашман,
Шиклариз лигури дикъат.
Гъагъи ухът алдабхъу дугълан,
Хъасин ктибту му ихтилат:

«Миржцурпи йис къадпи аьсрин.
Табасаран гъалайиин
Фестиваль гъабхънийи халкъдин,
Вари дина уч гъахънийи.

Ич гага Мягъмадяли,
Аба ва гъунши Нуряли
Дилан къяляхъ гъюри айи
Машиндиъди лап разиди.

Хатла гъафну хабарсузди,
Дибикнуну ашлийи гъаци.
Асфальтдиин гъвивну узди
Къюб машин. Саб ичдар айиб.

Гагана гъунши Нуряли
Кечмиш гъахънийи дишлади.
Аба чивиди гъузнийи,
Амма чан амриъ адарди.

Меркездин аьзарханайиъ
Думу хайлин вахтна гъахъну.
Амма дугъаз аьжал гъабхну
Къваин алдру му хатлайи.

Москвайихъан Берлиндихъна
Гъизгъин дявдиъ гъаши касдин
Магъа гъамциб гъабхъну къисмат –
Аллагъди апричан рягъмат.

Ватандин игит мургари
Дуствал гъибтну, Риза, ухъуз.
Бабкан гъахъи йигъан узуз
Ччвур тувнийи яв гагаин.

X

Лигай, гъаму шиклик кайир
Юсуф кІурур ву, рушвларин,
Йиз абайин дуст гирами,
Игит эскер ихъ Ватандин.

Кидибтнийуз саб-швнуб ражну
Игит вуйи Юсуфрикан.
Къюбпи ражари аъжликкан
Ккадагънийза, кІуйи дугъу.

АпІуйи абайи кІваин
Дявдиъ гъабши саб гъадиса,
Фици герман ругариин
Гъитнуш чан хил ва лик саб:

«Берлиндихъна хъуркъну айча,
КубчІвну айи хъял душмандик,
Вари къуватар дапІну уч,
Ккундийи апІуз учу пуч.

Зав'ан ахъю бомбар ахъра,
Гъюбхну айи жил заварий.
Гъябгъюрай гъарай эскрарин,
Мусибатнакк дурар ккахъна.

Жин гъахънийча зур хуларий,
Диндира ахърайи бомбар.
Дарбадагъин гъаши хулар,
Гъийихнийи хайлин эскрар.

Йизра гъациб шуйи къисмат
(Ахъюб ву Аллагъдин къудрат),
Ургурайи гъюрдариккан
Ккадагъну Юсуфди узу».

XI

Хайлин вахтна Риза аба
Госпиталиъ дахъну магъа,
Хил кадарди, лик ккадарди,
Саб жюре рягъят адарди.

Дяви ккудубкІиган, гъулаз
Гъюрайи Юсуф рушвларин
Гъафну Риза абайихъна,
Баркаллагъ пуз багъри дустраз.

Юсуф, гъягъяйиз чпин гъулаз,
Гъафну кагъаз хъади бабаз.
Ими магъа думу кагъаз,
Урхидиза къюб цІар дидкан...

Дубхъну айи кагъаз гъатху,
Гъаригъ гъяйи кІажарси чвну.
Дидик кайи лап цІиб гафар,
Сифте варидиз саламар...

«...Узхъан гъеле гъюз шуладар,
Сабур апІинай цІибсана.
Миннат вуйиз увуз, Айна,
Уърх уву багъри веледар...»

XII

ЯгъчІвурна миржидпи йис ву.
Гюзел хъадукарра гъафну.
Гъахну аба машиндиъди,
Духтур дишагълира хъади.

Хайлин вахтна ихъ меркездиъ
Дахъну шул аъзарханайиъ.
ЦІибди рягъят гъабхыган чаз,
Гъухнийи аба ич гъулаз.

Кас вуйи му аьлааматнан,
Гъягъюз ккунир мина-тина,
Ихтилат-сюгъбатар апІрур,
Дустарихъди гюрюшмиш шлур.

Къисмат гъахъну ихъ абйириз
Читин вуйи йисар дявдин.
Гъарган дурар гъитхъа кІваин,
Ихъ Ватандин игит мургар...»

Ич гагара духъна пашман,
Имдруганси чаъ зат аман.
Гъапи: «Дустар, ву сарун къан,
Рягъмат ибшри чпин рюгъяриз.

Ислягьвал уьбхюб дюн'яийь
Зурба гьюрмат ву дурариз.
МутІан ахю пешкеш айин
Ватандин игит мургариз?»

XIII

Вахт вушра рягьятвал йивуз,
Мягьямад бизар дайи зат.
Хьюгью думу хъана ктибтуз
Чпин абайикан ихтилат:

«БикІурушра китаб зурба,
Аьламаг кас вуйи аба...
Берлиндиъ шули яшамиш,
Душваъра гъахьну эвленмиш.

Дугъан душваъ а бай – Аьли,
Кас ву думу гизаф дугъри.
Ахю абайин гирами
Ччвур тувнийи йиз абайи.

Хъа хпир вуйи ахю духтир,
Успагьи немец дишагьи.
Аба дахъган госпиталиъ,
Чиб-чпиин юкІв улубкънийи.

Гъайран гъахьну дагълу жвув'ин
Жигъил духтир, немец Катрин.
Сагъламвал гъафиган гьялназ,
Гъухнийи аба чпин хулаз...

Дявдиан гьюруган аба
Хъайи духтир гъахьну думу.
Гъапундаи сарикнара
Катрин вуйиб чан адахлу.

Гъузну меркездиъ къюд йигъан,
Хътакну духтир ватандиз чан...
Хъасин хайлин йисарилан
Кагъаз гъафнийи Аьлдиъхан.

Думуган ич абайи, кІур,
Шулушра чан ккадабгъуз кІул,
Дих гъапІнийи веледариз,
Гъабшибси ктибтнийи вари.

Айна бабаз гъабхънийи дерд,
Ву пну, думу ву гизаф мерд.
Вари гъапІну дугъу мюгътал,
Дупну, апІури зарафтар:

«Каламдиъ а, кІур, ихтияр
Сар-швнур хпир хуз жилижвуаз.
Тахсир дарки ичв абайин –
Думура жилижви дарин?

Гъаци вуйиган, йиз баяр,
АпІурза учвуз васият:
Ччвур али ахю абайин
Ичв гъардаш къабул апІинай».

Гъаму гъадисайин къяляхъ,
Варди дапІну саб мясляаьт,
ГъибикІнийи Аьлдиз кагъаз,
Теклиф апІури гъюз гъулаз.

Гъафнийи дурар хяларди,
Къаршуламиш гъапІча шадди.
Гъузнийи дурар саб вазли,
Хизандин хялар гирами.

Катрин баб ву кайир гьюрмат,
Тасдикъ апІурза йиз гафар:
Шагъриъ гъаму ахю хулар
Гъадагъунуз вуди савкъат.

ГДР дабгъайиз, йисан
Учура гъягъюйча дина.
Гъадагъну урус риш, хизан
Ккебгънийи гъардаш Аьлдира...

Магъа дагълу аваржвуван
Аьламагтан гъабхьну къисмат.
Вуйи думу гъякълу инсан,
Ватандин мургарикан сар.

XIV

Хабарсузди нивкІуз гъушза
Ва гъяркънийзуз, гъякъикъатси,
Мягьямад, Юсуф ва Риза,
Дурарихъди эскрар гизаф.

ИлтИшнаи узлан дурар.
СатИди, гъапГанси йикърар,
Гъапи сесниинди ачухъ:
«Я бай Мурад, хъебехъ учухъ.

Фида гъапГунча ич жанар
Душмнарехъди гъати женгнаъ
Ихъ гележегна азадвал,
Багъри Ватан, халкъ бадали».

Гъурху мяълийир мурари
Урхрудар дявдин йисари,
Хъасин варди гъапГу кIваин
Гъунарар улупу дявдиъ.

Мягъямад халуйи хъасин
Гъапи шадди чан эскрариз:

«Мурад вуйиз худул багъри,
Гъарган ккунир ляхнар дугъри.

Гъич фикир мапIанай, эскрар,
Учву кIваълан душна кIури.
Мураддиз гъи гъяркъну учву,
БикIидики дикъат дугъу».

Табиаътдиъ «уррайин» сес
Текрар гъабхьи шубуб гъатди.
Къарнийирра, кади гъевес,
ТIирхура завуъ ягъалди...

ГвачIинган гъахънийза уягъ,
Дири дапIну му рюгъари.
Игит эскрарин васият
Тамам апIуз гъапIза ният.

Proza

Шаирин 100 йис тамам хъназ тълукъ вуди

Агъакерим АГЪАДАДАШЕВ

АСЛАНДИН СУМЧИР

Дустран ихтилат

Асланна Муса гизаф ужудар дустар вуйи. ЙицІуд йисан саб партайихъ дус-ну гъурхнийи. Гизаф йисари сар-сарихъди тамашйир гъапІнийи. Амма гъамус дуар чиб-чпиз дяркъди дюз йицІисад йистІан гизаф дубхъну айи.

Гъаму ярхи вахтна жара хъплан къяляхъ дуар сар-сариз алахънийи. Мусайихъан Аслан анжагъ саб лишниинди агъю апІуз гъахънийи. Дуари би-цІи вахтна тамашйир апІурайиган, алдакнуб, Асландин гагул улчІвмихъ зиян гъабхънийи. Гъадму вахтналан дугъан улчІвмихъ лишан илмийи. Эгер Асландик гъаму лишан ктайиш, Мусайихъан думу агъю апІуз хъбдади.

Асланна Муса саб гъул’ан вуйи. Асландин баб Гъалимат халайи кІуруганси, дуар таяр вуйи, сад йисан, хъадукран вахтна, вазлин акв али йишван бабкан гъахъидар вуйи.

ЙицІисад йис мидиз улихъна гъяркъю Асландинна гъамусдин Асландин арайиъ йишваринна заварин арайиъкъан тафавутлувал айи. Мусайин кюгъне дуст, школайин юлдаш Аслан жандкин ягълир, машнаан ипнир вуйи. Дугъ’ин гъаммишан кІару пенжек, жибар кайи шалвар ва чІарар ругъу духънайи лизи бачукІ шуйи. Асландин аба ва баб улихъди гизаф касибди дуланмиш гъахъидар вуйи.

Гъамус Асландин гъюнарихъ багъа костюм, гардандиъ ипекдин галстук, ликариин ботинкйир, кІул’ин кІару кепка алийи. Гъадмукъан таза духъну айики, аслагъ агъю шуладади.

Сар-сариз хуш-беш ва зарафатар апІбалан къяляхъ, Аслан чан кІул’инна гъафи йигъар-йишварикан кдибтуз хъюгънийи:

– Узу ич хуларин улихъ хъайи бахчайиъ, гъарарин кІанакк майдандиин дусну айза. МикІ кубкІиган, тІурчвурайи гъарарин кІажариз лигури, фикрар

апІурайза. Гьар арайиан чІамччар тІирхури, сесерра ерхьуйи. Гьадмуган фтин гьакьнаан фикрар апІурайиш, гьамусра кІваин илмийиз...

Асланди чан ихтилат гьамци башламиш гьапІнийи. Дугьу Мусайиз улхуз мажал туврадайи. Асландин аьлхьру маш гьадмукьан шадди вуйики, чан бах-таварвалиан крабчІури рябкьуйи. Дугьу ара-арайик фикрар апІуйи ва, – агь дуст, – дупну, дериндиан нефес хьтабгьуйи.

«Мугьу гьаз «агь» зигура? Му ужуди алахьну, йитІну аки, мугьан фу дерди айкІан?» – кІури, чав-чаз гьамцдар суалар туврашра, Мусайиз жаваб бихьура-дайи. Муса дустрани ихтилатнахь хьпехьуз хьюгью. Асландира чан ихтилат давам гьапІу.

– Йисан хьадан вахт вуйи. Дагьлар, машквар хьапІри айиганси, дабалгну айи. Гьулан гьар терефназди айи экинар гьатху ранг иливну, лепе хьапІри рякьуйи. Гьар тереф жанлуди ва шадди вуйи.

Хамис йигьан гьачІиндин вахт вуйи. Ич хулаь гизаф гьязурвалар гьаху-райи. Гьаятдиь юкьуб йигьаг иливну, цІа ккапІну айи. Хулар, бархлар ккирчри, чарчар кирхри, балгури айи. Кюлфетар – аба, баб, кьюр чи ва узу вуйча.

– Ичв хулар гьаз балгури айи Аслан? – дупну, Мусайи суал гьапІнийи.

– Сабур апІин Муса, – гьапи Асланди, – фукуьан сабурлу гьахьиш, ужу шул. Хьа увуз ихтилатнахь хьпехьуз ккундарш, даркІарза.

– Гизаф ккундузуз, – гьапи Мусайи.

– Дици вуш хьебехь. Йиз аьхю чи Мар'ят арабир аьлхьуйи, гагь-гагь машнахь шал гьибиржну, дусуйи. Му йигь думу жилириз гьахури, сумчир айи йигь вуйи. СабцІиб вахтналан ич багахьлу жилар, хпар ич хулаз гьюз хьюгью. Ич аба, баб ва сарсан ич халу чІатан удучІву, дурар хуларин улихь хьайи бахчайизди гьафи. Жихрин саб ягьал гьарин кІанакк дийигьну, жиниди гьулху. Узура, гьудужвну, дурарин багахьна гьушнийза. Абайи сумчриз гьач кІурудар ктухури айи. Бабу чІалра кІурадайи. Халура, кІул ис дапІну, улар шаламарин хьюхьарихьинди лигури, дийигьну айи. Гафар гизаф дарапІди, дурар хьана хулаз хьтакнийи. Хулаз гьафихьан, халуи гьапнийи:

– Ихь колхоздин председателиз дих апІурин ухьу?

Абайи дишлади кІул за гьапІу ва халуииз гьапи:

– Хьа гьациб ляхин шулинхьа? Дих дапІну ккунду. Бабура му гафар тасдикь гьапІу. Саб арайлан председатель хьади гьюб узуз табшурмиш гьапІу.

ЦІиб вахтра гьябгьайиз, узу, пирпйир али гьяйвниин элєну, председатель хьади гьюз гьушза. Думу гьулхьан шубуб километр ярхла айи МТФ-йиз душну айи.

Председательра узура, гьяйвнарин элєну, гьулаз гьюрайча. Ригь дагьдихьинди алабхьуз багахь шулайи. Гьулан улихь хьайи бицІи майдандиз удучІвча.

Му майдандилан гьул лап ужуди рябкьуйи. Ич урчІарихьна гизаф адми-йир уч духьнайи.

Узу ич гьаятдиз лигурайза. Ич урчІарихьинди черкес палат алабхьну, аьхю гьяйвнариин элєнайи адми-йир, жюрбежюр формайинди дабалгнаи диша-гьлийир гьюри айи.

Узуна председатель хьуркьруган, гьулаь шадвалин сесер айи. Учу ич гьаятдиз гьурукьча. Абайи гьяйвнин фури гьибису, председатель гьяйвнилан элдеу. Сумчрин мярака гьяракатнаь айи, кьавлари аьшкьниинди зурна ва далдабу йивурайи. Гьулан жигьилари ва хпари ялхьвар апІурайи. Мярака кІулиз

гъабхурайи чавуш жаргъури ич абайин багахъна гъафи ва абана баб ялхъвниз адау. Гъаму арайиъ кІару гъайвниинди амкІра утІубчвнайи сар кас жямаят уч духънайи мяракайиз гъафнийи. Думу гъулан советдин председатель вуйи.

Му дишлади, чахъди 10 кас гъулан активарра хъади, колхоздин председателихъди идарайиз гъушнийи. Дурарин идарайиъ гизаф вахт гъабхъундайи. ГъацІсяаьтдилан хъана хъадакнуну мяракайиз гъафнийи ва, далдабийир дерккнуну, парторгди собрание ачмиш дапІну, райондиан гъафи гъулан советдин председателиз гаф тувнийи. Думу гизаф пашманди вуйи. Гъар жюрейин палтар алахънуну, дабалгнуну, сумчриз уч духънайи гъулан жямаятдихъинди лигури, дугъу гъапи:

– Гъи гвачІнин саят 4-ди немец фашистар хаинвалиинди ихъ уълкейиин алархънуну. Ихъ ислягъвалин девир гъючІюбгънуну. Ухъу, Советарин халкъари, ихъ Ватандин азадвал, асиллу дарувал ифдин аьхиримжи цІадлиинна гъайизкъан уьбхюб лазим ву.

Му гъагъи гафар гъеерхъган, жямаятдин юкІвар зарбди ергуз хъюгънийи. Душман терг апІбан бадали, фронтдиъ ва далу терефнаъ ляхин апІуз вардин кІваъ саб хиял абхънийи.

Собраниеийи колхоздин председатели гъамци гъапнийи:

– Ухъуз дагълу халкъар кІуру. Ухъук гизаф ужудар хасиятар кахъук. Думу хасиятарикан саб – намуслу хъувал ва душмандиз инсаф дарапІувал вуйихъ. Гъаддиз душмандин зиин гъалиб хъпан ляхниъ гъарури чахъан шлубдиз къяляхъ зигнуну ккундар. Вари Ватан бадали! Вари фронт бадали!

Собраниеийин къяляхъ сумчриъ сарун далдабийир гъивундайи. Сес-гъарай дарди швушв гъухнийи. Хъайигъан жямаятдикан 12 кас, Советарин Армияийин жергейиз дих дапІнуну, гъушнийи. Ич аба, халу гъадрарин жергейиъ айи.

Ич аба Ватандин дявдиз душнуну саб вазлилан узуну ва йирхъурсана жара жигъилариз эскервализ дих апІурайи повесткйир гъафнийи. Бабу узуну гъар йигъан насигъатар туври айи. Душмандин улихъ гардан ис дарапІувал дугъу узуну ижмиди тавакъу гъапІнийи.

Узу Советарин Армияийин жергейиз гъягъайиз шубур кас дяркънуну ккундийи: ич баб, председатель ва сарсана гъадму.

– Гъадму фуж вуйи? – кІури, Мусайи Асландихъан гъерху.

Дугъу чан ихтилат давам апІури, гъапи:

– Ич абайизна бабаз йиз хатир гизаф ккундийи.

Дурари гъаммишан кІуйики, – «Ухъу сагъди имиди ихъ хилариинди Асландин сумчир дапІнуну, ихъ бализ хал-йишв апІидихъа». Дурари чпи гъапибдиз аьмал апІуз хъюгънуну айи. Ич гъулаъ Мягъяммед кІуру касдин шурак узуну лишан кипнуну айи. Узу эвелариъ му ляхнин гъякънаан гъич саб фикирра апІурадайза. Анжагъ, аьхириъ, думу гъяркъиган, нач шуйзуз, маш уьру цІаси шуйиз.

– Гъадму, гъадму кІурува, ччвур фуж вуйи? – дупнуну, суал гъапІу Мусайи.

– Ччвур Суна вуйи. Чавра уччвур ва аькъюллу риш вуйи. Думу узуну, узуну дугъаз гизаф ккундийчуну.

Узу закур Советарин Армияийин жергейиз гъягъюру кІури, саб мани ригъ али йигъ вуйи. Ич абана баб ва халу йиз чи Мар'ятдин сумчир айи йигъан гвачІнин дийигънуну, жини гафар гъапІу жихрин ягъал гъарин кІанакк дуснуну, фикрарик ва хияларик кахънуну айза. Саб дупнуну бахчайин раккнар арццу. Гъюдлиди ликар алдагъури, сар узухъинди гъюрайи. Узу хабарсузди адми гъюрайи терефназди гъилигза. Гъюрайир Суна вуйи. Узу фикрар апІурайиб аьгъю хъуп'ан

вуш, дарш чан жигьилвалиан вуш, узухьинди ккилигури, дугъу яваши гафар апІурайи. Дугъан кІвантІаригъян йифтІан лизи силбар рякъюрайи. Узу фикрари ва хиялари ккачІакІну айза. Думу багахъна дуфну, шубуб лик алдагъуз ара имиди, йиз улихъ дийигъу.

Суна узухьинди, узу Сунайихьинди лигурайча. Гъар фици вушра, дугъахъди гафар апІбанди вуйза. Хъа думу йиз багахъна гъафнийи. Му йиз вази-фа вуйи. Узу кьуб селин арайиъ дийигъну айза. Саб терефнаъ – хани душмандихъди дявдиъ учІвуз апІурайи гъаракат, тмуну терефнаъ – Суна ккун хъувал вуйи. Ликри гъудужвну, Сунайин терефназди гъушза. Дугъан хил дибисну, жихрин гъарин кІанаккна духну, дусуз йишв улупза. Сар-сарин гъвалахъ дусча. Сунайи кІул ис дапІну айи, улар жихрин гъарин кдабтІу саб кюлихьинди лигурайи. Му вахтна вари кІваълан гъубшнийиз. Арчул хил дугъан гардандихъан хъадабгъза. Сунайи чІалкъан гъапдар. Думура, улар жихрин гъарлан алдагъну, узухьинди гъилигу. Дугъан лигували жандиз пьгъливнизсиб къувват тувнийиз.

Хъадан мани гъавайиъ яваши ришвурайи кІажар али жихрин кюлерин арайиан ригъдира гъатху рангнан нурад туврайи.

– Узу закур Совет Армияин жергейиз гъюгъюраза. Сарун уву узуз дядрякъюбра мумкин ву. Гъаддиз увкан тІалаб апІураза: узхъандира кади ляхин апІин ва узу кІваълан магъаан.

Сунайи йиз табшуругъариз анжагъ улариан нивгъар алдахъбиинди жаваб тувнийи. Узу гизаф читинвалиинди дугъан хилар деетза. Йигъар хябяхъ гъашихъан, хулаз гъафиза. Йишвну, дахънушра, нивкІ гъафундайиз. Ахсрар йивуз хъюгъюбси, гъудужвну, палтар алахъза. Бабу чамадниъ фу-вуш ивну, гъязур дапІнайи. Чамадан узухьинди гъачІабккну, дугъу гъапи: – Гъарах жан бай, ягъур ибшривуз! Учур кІваълан магъаан, жан сагъ ибшрияв.

Йиз улариан нивгъ гъафи, бабахьинди гъушза, думура узухьинди гъафи, сар-сарин гардандиъ архъча. Узу рякъюъ аъну ккуни бабу, гъамус узу деетури адайи. КІулихъ хъайи кІару сатиндин ягълухъихъди чан нивгъар марцц апІури, гъапи:

– Аслан, жан бай, душмандихъди дявдиъ усалвал гъапиш, йиз никк увуз гъарам вуйиз.

Чамадан йиз хилиз гъадабгъза. Бабу узу хъана чан хабаъ ау. Му арайиъ йиз жигьил юкІв лап дар гъабхънийиз. Бабуз гизаф ляхнар табшурмиш апІидийза, анжагъ юкІв гъагъи хъпаз лигну, гъич саб гафра пуз гъабхъундайзухъан. Бабхъан жара гъахъиза. Учур рякъюъ аъбан бадали, председателра райондин центризкъан гъафнийи.

Учур райондиз, хъа Дербент шагъриз, дилин фронтдиз гъушнийча. Узу душмандихъди сабпи ражари Крымдин жилариин маш-машнаъ дийигъунза. Къяляхъ хъайиб кІару гъюл, ликарин кІанакк ккайиб тупарин сесну гукІни дапІнайи Крымдин бегъерлу жил вуйи.

«Ватан бадали, партия бадали улихъна!» – кІури, командирин гафар гъерхъубси, дявдиъ архъча. Севастополь шагъур азад апІбалан къяляхъ, узуз сержантвалин ччвур тувнийи ва полковой школайиз урхуз гъаънийи. Полковой школа ккудубкІубси, узу хъана фронтдиз командирди гъаънийи.

Узу фронтдиъ хъпан ихтилат гизаф ярхиб ву. Лап Берлин шагъризкъан душмандихъ хъивунза. Харьков шагърин зиин дявдиъ айиган, Ленинградский фронтдиъ ич аба кечмиш гъахъну кІури, кагъаз гъадабгъунза. Гизаф хажалат

гъабхънийиз. Душмандин ифи убгъузкъан улариъ хъял убчвнийиз. Гъадму йи-
гъан фронтдиъ учвган, 2 шагъур ва 12 гъул душмандихъан къяляхъ гъадагъун-
ча. Ич абайин къисас душмандилан алдабгъунза.

– Хъя гъул’ан гъягъруган увухъ хъайи юлдшар фици гъахънийи? – кIури,
Мусайи Асландиз суал гъапIу.

– Узу полковой школайиз гъяруган, дурарихъан жара гъахъунза, ва гъад-
дихъанмина дурар узуз гъяркъюндариз.

– Ихтилат давам апIин, – кIури, Мусайи дугъкан ккун гъапIу.

– Гизаф улькйир, гизаф ляхнар гъяркъниз, дуст Муса. «Душмандиз гар-
дан миккиван» кIури, ич бабу туву насыгъят зат кIваълан гъубшундариз. Ахъю
Ватандин дявдиъ игитвалар гъазанмиш апIбаз лигну, СССР-ин хъуб орден ва
миржиб медал тувниз.

Ахъю Ватандин дявдин ялвиъ коммунистарин партиайикра кучIвунза.
Дяви ккудубкIбалам къяляхъ узу Саратов шагъриз партийный школайиз урхуз
гъаъну.

– Хъя гъамус фу ляхин апIурава? – кIури, Мусайи Асландихъан гъерху.

– Гъамус райкомдин секретар вуза, – гъапи дугъу.

* * *

Аслан райондиз гъяруган, Суна Ялта шагъриъ курортдиъ айи. Асландин
бицIи чи Рейгъанатди дишлади Сунайиз гъамциб кагъаз гъибикIнийи:

«Суна бажи! Аслан адашра гъафну. Думу райкомпартиайин сарпи секре-
тарди ляхниъ дийигъну. Дугъан уву рякъюз гизаф юкIв хъя. Увуз уччвудар по-
даркйирра хъя. Ухди гъулаз гъач».

Кагъаз гъурхган, Суна гизаф шад гъахънийи ва, курортдин вахт бегъемра
дархъиди, гъулаз гъафнийи.

Райондиз хъуркъубси, Суна, жара йишваз дурушди, райкомдин идарайиз
гъушнийи. Ракнарлик кучну, думу кабинетдиъ учIвруган, Асланди МСТ-дин
директор Бабаевдихъди фтин-вуш гъякънаан ихтилатар апIурайи.

Асландиз, чав столикъан гъудужвну, кабинетдин къялазкъан Сунайин
улихъна фици гъушнуш, гъич хабаркъан гъабхъундайи.

Дурар аьшкъниинди чиб-чпин гардандиъ архъу. Шадвалиан улариъ нивгъ
ибккни, Асландин машиназ лигури, Сунайи гъапи:

– Жан Аслан! Увуз хушгелди! Гъаз мукъан къан гъапIунва? ГъипIуб-гъуб-
хъуб гъялал ибшри, фици дуланмиш гъахъунва?

Ярхи йисариинди Сунайин фикриъ ади, думу кIваълан дурушрайи Аслан,
гъамус дугъаз лигури, дугъан гъаншариъ дийигънайи. Хуш-беш апIбалам
къяляхъ, Асланди Сунайихъан аьлхъюри гъерхнийи:

– Суна, ляхнар фици вуяв?

– Тахил гъясил апIувал артухъ апIбан бадали, Коммунистарин партиайи
ихъ улихъ дивнайи табшуругъар лайикълувалиинди тамам апIуз гъязур вуза, –
гъапи Сунайи.

Райкомпартиайин секретар Асландин ва МТС-дин агроном Сунайин гъяра-
катар гъяркъю МТС-дин директор дурарихъинди лигури, мюгъгал духънайи.
Дугъу, – «Аслан наънан, Суна наънан, мурар сар-сариз гъаз аьгъюдар ву, Суна
курортдиан гъаз ухди гъафну», – кIури, фикрар апIурайи.

Дурар шубридра, фикрар апIури, кабинетдиан удучIвнийи. Сунайи МСТ-
дин директор Бабаевдин хил райкомпартиайин идарйирин коридорикк гъи-
биснийи. Бабаев МТС-диз гъаьбалам къяляхъ, Асланна Суна райкомдин улихъ

хъайи бицли багъдиъ дуснийи.

Дурарин ширин ихтилатар багъдиъ айи гъарариз, гъараригъ мукъмар аплу-райи жакъвариз ерхъурайи. Асланди чан адахлу Сунайин гафар сабурсузвалиинди гюзлемиш аплурайи.

Сунайи, чан хилиъ айи лизи ягълухъихъди гагъ хилин тлубар, гагъ маш марцц аплури, гъамци клурайи:

– Ихъ гъул’ан удучлвну, эскервализ гъушу йигъланмина гъич сад йигъанра уву кВаълан гъушундариз. Ичв хизанаризра узхъан шлу кюмекар гъаплунза. Дявдин читин йисари, гъулан мяишатдин институтдиъ дурхну, ккудубклунза. Аслан! Му дюн’я фициб дарин! Ухъу хъана сар-сариз рякъюрыйштлан. Агъ гъушу йигъар! Жихрин гъарин кланакк дусну, увухъди сюгъбат аплу ва увхъан гужниинди жара шлу йигъар!

Йицлуд йисан чаз ккиливри гъузу Сунайин дугъри улариз лигури, Асланди гъапи:

– Суна! Ихъ жигълл уъмрин вахт гъамус лап цлийиб, ккун хъувал гизаф ахъюб ву. Ккун гъахъидар сар-сарихъна рукъайиз, гизаф хажалатар ва дердер зигури аьдат ву. Хъа гъаму гъушу хажалатар ва дердер марцц аплбан бадали, ихъ социалистический Ваган балгбаъ активди иштирак хъуз гъарсар касдиз мяюгкам юклв, илдансиб фикир лазим ву.

Сунайи, чан клулихъ хъайи лизи ипекдин ягълухъ дюз аплури, гъапи:

– Аслан! Яв баб, чи увухъди гъамина хъади гъафунна, дарш гъулаъ имийин?

– Ваъ, Суна, дурар гъулаъ ими. Гъюрур дурарихъинди гъушунза. Баб колхоздин доярка ву. Рейгъанатра ахъю риш гъахъну, дугъу колхоздин клубдиъ ляхин аплура, – дупну, Асланди жаваб тувнийи.

Сунайи фукъан гюзлемиш гъаплнушра, Асланди сумчрин гъакънаан гафкъан гъапундайи.

Дояркайин риш

Райондиъ варитлан ахъюб Кировдин ччвурнахъ хъайи колхоз вуйи. Му колхоздин ляхнариина гъягърударин арайиъ сар къаби хпир ва дугъан жигълл риш гъаммишан ади шуйи. Къаби хпирин маш гизаф гюзелуб вуйи. Яшар духънашра, жигъллди рякъюйи. Кушаригъ лизи гъахъи чларарра гизаф гъайи, амма машнан уьрувал гъеле дубгну адайи. Алахънайи палтар йирсидар вушра, марцциди вуйи, ликариин ризиндин калушар алийи. Клул’ин гизаф цлийи дару, бицли кюкйир кайи читдин ягълухъ алийи. Думу колхоздин хюнийир ккитру доярка вуди тьяйин даплнайи.

Хябяхъди хюнийир ккитуз гъафи вахтна мугъан гъязурлугвалар гъяркъю МФФ-йин заведующий му дюн’я гъябкъю инсанарикан вуйивалихъ хъугънийи. Му хпири хюнийир гизаф ужуди ккитуйи ва кларарин гъайгъу зигурайи. Дугъу чан вазифа тамам аплбалан къяляхъ, колхоздин жара ляхнарра аплури, колхозникарин арайиъра гизаф гъюрмат гъазанмиш даплнайи.

Бабна риш ужуди дуланмиш шулайи. Хулаъ айи шей’ар цлибди вушра, марцциди ва къайдайиинди дерккну, ужуди дабалгнайи.

Къаби хпирин риш, йицлургуд йисаъ айи Рейгъанат, ягъли жандкин ва ккурур вуйи. Улчлвмар каънайидарси ярашугънандар вуйи. Цяру улар къялаъ тлаънайи ярхи ва клару цилцлмари дугъан уччувализ хъана ранг туврайи. Мугъу анжагъ 7-пи класс ккудубклнийи ва колхоздин клубдиъ ляхин аплурайи.

Рейганатдиз чпин абайин ва язнайин гьякънаан мялумат ужуди агъдаи. Дурар армияйиз гъахруган, Рейганат 7-8 йисаъ айи бицИи риш вуйи. Айи-адру сар шуран юкІв пашман дарапІбан бадали, Гялимат халайи дицдар сюгь-батар апІбаккан кІул ккадабгъури шуйи.

Рейганат гьамус ахю духънайи. Дугъу аба хъайи шубар гъяркъиган, дерин фикрар апІуйи. Хъасин, чан къаби баб кІваин дапІну, чав-чаз гьамци кІуйи: «Бабкъан сагъди гъузну, гизаф ужу гъабхъну, дарш йиз гъял фициб шлийи?» Дугъан хинейин рангнан кушар Гялиматди жвурхурайи. Абайин гьякънаан гьерхри, Рягъимат чакан ккбебехъриган, Гялимат халайи дугъаз гъапнийи:

– Яв ахю чи Мар’ят жилириз хъаъру йигъан дяви ккебгънийи. Сумчир алдабгъну, хъайигъан яв аба Рамазан, яв халу ва гьуландарикан жарадар армияйиз гъушнийи. Саб вазлилан яв чве Асланра Советарин Армияйин жергейиз гъухнийи. Думуган яв миржид йис тамам дубхъну адайи. Ичв аба, жан риш, Ленинград шагъриъ дявдиъ кечмиш гъахъну. Ихъ язнайин гьякънаан фици гъабхънуш, агъдарди, думу «дявдиъ дургну» кІури, кагъаз гъафнийи. Магъа гъира думу фици гъахънуш ва наан аш, хабар адар. Гъадму йигъари узу колхоздин дояркади дерккнун. Йигъ-йишв дарпиди, читинвалариз дилигди, ляхин гъапІунза. Колхозди узузра ахю гъюрматар гъапІнийи. Гизаф аьзабар гъизигунза, жан риш! Гьамус дидхъан мина гизаф йисар гъушну, уву уърхюри дусну гъахъунза. Шюкюр ибшри, гьамус яв чвера гъафну, ихъ гъял пис даршул.

Гялимат халайи му ихтилат апІруган, Рейганат ишуз хъюгънийи. Думу ккарцбан бадали Гялимат халайи гизаф мисалар гъахънийи ва дугъак юкІв капІнийи. Аьхир, шубуд йигъ мидиз улихъна ужуб ляхин апІбаз лигну, Гялимат халайи бахиш вуди гъадагъу парчйир Рейганатдин улихъ духну дахънийи. Гъар жюрейин рангнан накъишар кайи парчйир гъяркъю шуран гъялар саб къадар дигиш гъахънийи. Дурари сюгъбат гьамус жара саягъ ккебгънийи, райкомдин секретарди лихурайи чпин Асландикан гафар гъапІнийи. Аслан Мягъачгъалайиз гъушуваликан ва багарихъди думу къяляхъ гъюваликанра гъулхънийи.

Рейганатди бабаз кІуру:

– Варидари кІураки, дугъахъди Мягъачгъалайиз гъушур Суна ву, кІури.

Бабу, аьлхъюри, жаваб тувру:

– Я жан риш, дугъахъди гъушур риш вуйин, бай вуйин наънан агъявуз? Хулаъ дусну гъарсаб шейъдикан хабар авузки?

Рейганатдиз колхоздин бригадирин Асландихъди Мягъачгъалайиз гъушур агроном Суна ву кІури гъебхънийи.

ЙицІуд йигъан Мягъачгъалайиъ республикайин семинариъ иштираквал апІбан къяляхъ Асланна Суна хъана райондиз гъюз рякъюъ учІвнийи. Аьхиримжи вахтна ихъ партияйи ва гъюкуматди гъулан мяишатдин гьякънаан цІийи къарарар адагънайи. Райондин колхозарий ляхин гъаму къарарарин асасниин алди дивбан ва дурар тамам апІбан бадали, Аслан ахю аьшкъ ади райондиз гъюрайи.

Дугъу вари рякъюъ агроном Сунайи чаз гъапІу гъюрматарин ва кюмекарин гьякънаан фикрар апІурайи.

«Дугъриданна, революцияйин гуж фу къадар ахъюб вуш! Мидихъ хътругъ-рудар анжагъ ихъ душмнар ву. Гъаму къанариз майиларин терефнаан «аькъюлсуз» кІури, гъисаб апІурайи дагълу шуран аькъвлиз, мярифатназ, удукърувалариз лига! Варжариинди, агъзрариинди гъамцдар бажармиш’вал кайи инсанар

улихъди илиркну гъитну айи. Революция, советарин гъюкумат гъабхъундайиш, гъамцир Сунара хъидайи. Халкъ бадали ва Ватан бадали мубараза гъабхбаъ Сунайик кайи аьшкъну узуз нач ккапIра. Узур мугъаз уж`вал дапIну ккунду...»

Дурари, райкомпартияин легковой машиндиъди райондиз гъюруган, ят-гъариинди душну, марччлихънариз малдарвал улихъ гъабхбан гъякънаан партияи цийиди адагънайи къарараркан сюгъатар гъапIнийи.

Асландин юкIв гизаф шадди вуйи. Дугъан кIваъ ахъю вазифйир тамам апIуз къаст айи. Дугъу райондин колхозариъ гизаф цийи ляхнар яратмиш апI-бак умуд киврайи. Партияин дихназ жаваб вуди райондин колхозар девлетлу апIбан фикир айи.

Мягъячгъалайиан дуфну сад-къюд йигълан Аслан колхозникариз кюмек апIбан бадали гъулариз гъушнийи. Думу райондин Кировдин ччвурнахъ хъайи колхоздиз дуфну айи. Колхозникари ляхни апIурайи йишвариз, МТФ-йириз, мектебариз лигбалан, ляхнариъ айи камивалар дюз апIуз улупбалан къяляхъ, думу колхоздин клубдиз гъафнийи. Му вахтна клубдин заведующая Рейгъанатди, Советарин ахъю алим Мичуриндин бабкан гъахъи йигъаз тялукъ вуди, фотомантаж дюзмиш апIурайи. Клуб, колхозникар гъюри, дусну абцIнийи. Аслан клубдин сягънайиин сар-швнур касдин къялаъ дуснайи.

Аслан гъудужвну, уч духънайидарилан ул алдатнийи. Машнаъ шадвал айи йицIбариинди колхозникар ккунивалиинди дугъахъинди лигурайи. Клубдин ахъю унцIвариан гъюрайи аквну Асландин маш ачухъди улупурайи.

Гъялимат хала дусну айи йишвалан цIиб за духъну, сифте машназ, хъа Асландин вари бедендиз гъилигнийи. Эскервалиъ айиган мягъкам ва ацIу гъахъи чан бай рякърубкъан, дугъан юкIв шад шулайи.

Собрание колхоздин председатели ачмиш дапIну, Асландиз гаф тувнийи. Асланди колхозникарин улихъ дийигъну айи ахъю вазифйирин гъякънаан къайд апIури, гъапи:

– Колхоздин правление ва парторганизация гъулан мяишат улихъ гъабхбан месэлийрин зиин гъеле цIибтIан машгъул шули адар. Гъаддиз экинчивалин ва малдарвалин ляхниъ ахъю камивалар давам шула. Гъулан мяишат дибдиан за апIуб колхоздин правлениеин, парторганизацияин ва вари колхозникарин асас вазифа ву. Гъарсаб гектарилан къялан гъисабниинди I2 центнер тахил гъадабгъувал, хюнийрин никкдин бегъерлувал гъубшу йисантIан къюб ражари артухъ апIувал, колхозникар улихъди ва гъафнихъди булди тямин апIувал лазим ву. Ихъ дагълариъ Мичуриндин багълар кивуб, дурари кюкю апIуз гъитуб лазим ву.

Асландин улхбар варидари магнитдиси чпихъна гъадагъури айи. Мугъан гафариин рази духънайи Гъялимат халайи, чав-чакна кIурайи:

– «Уву дюрхну, ахъю гъапIу ихъ партияиз къурбан ишри! Узуз сарун саб дердира адарзуз».

Йисариинди чан чве рякъюз ккунди, тамарзуди гъузу Рейгъанатди кIуруш, Асландин гафар чав-чакди текрар апIурайи.

Асланди колхоздин гъарсар гъуллугъчийин вазифйирикан дулхну, гъамус культпросвет идарйирин – клубдин гъуллугъчийрин гъякънаан къайд апIурайи:

– Колхоздиъ айи клубдин гъуллугъчийри гъациб ляхин апIуб лазим вуки, партияи ва гъюкуматди адагъурайи гъарсаб къарарнакан, дюн`йийи айи гъяларикан, гъулан мяишатдин улихъна душнайидарин тажрубайикан дишлади колхозникариз хабар тувну ккунду. Клуб гъулаъ культпросвет ляхнарин центр дубхъну ккунду.

Собраниеийн аьхириь клубдин художественный коллективди концерт улупнийи.

Асландинна Гялимат халайин фикир жалб аПру ва кечермиш гьахь вахтарин гьякьнаан хиялар кВаинна хру саб ляхин арайиз гьяфнийи. Журначийири Мар'ятдин сумчир айиган Асландин абайина бабу ялхван аПурайиган йивурайи мукьам йивуз хьюгънийи. Аслан журнайин сеснаан гьах гьахьирси дуснайи. Гялиматди кПуруш, журначийириз хайлин лигбалан кьяляхь, ягълухьин кАкІниинди чан улар марцц аПурайи. Дугъу, Мар'ятдин сумчир дубхьну, цІиб вахтналан армияйиз гьушу, ва саркъан гьяркьюнчуз кПурур алдрахьу чан язнайикан ва армияйиь кечмиш гьахь чан жилирикан фикрар аПурайи.

Концертдиь Рейгьанатдира ужуб ялхван ва мялийир гьаПнийи.

Хъа йигъан, колхоздиь айи коммунистарихьди жа-жаради сюгьбатар аПбалан кьяляхь, Аслан райондиз хьадакнугь гьяфнийи.

Колхоздин председатель

Райондин Кировдин ччвурнахь хъайи колхоз гизаф кьяляхь гьубзнайивал фикирназ гьадабгьну, КПСС-дин обкомди Аслан партийин райкомдин секретарвалиан колхоздин председателвалин гьуллугьназ гьаьбан гьякьнаан мяслааьт гьаПнийи. Дугъу чавра колхоздин председателди гьаьбаз разивал тувнийи.

Му колхоздиз гьаммишанлугь вуди ляхин аПбан бадали МТС-дин агроном Сунара гьаьнийи.

Аслан колхоздин председателди кадагьну, саб вазра хъайиз, колхоздин улихьдин председатель ва гьамус Асландин заместитель вуйи Халикьри дугъан улихь гьамциб месэла дивнийи:

– Дугъри ву, ихь гьулаз, улихьдиси дарди, гьамус саб-швнуб колхоз сатІи духьна. Малар, марччар уьрхюз, урзру жилар ишлетмиш аПуз гьагьи гьабхьну. Колхозди сад йисанра чан планар тамам аПурадар. Герек, ухьу мидкан кьуб колхоз аПуб лазим ву. Му ляхниз увура кюмек аПин.

Асланди, шархьликк хил квивну, саб гьвалахьиндиси алахьну, фикрар аПурайи:

«Узу райкомдин секретарь вуйиган хам ва кьурамит жилар ишлетмиш аПбан ляхниз кьаршуди дийигьу му Халикьриккан гуж-балайиинди ккудучІвунза. Гьамус мугьу хъана фициб месэла улихь дивраш, лига! Саб колхоздикан кьуб колхоз аПбаь зарартІан, гьич саб хайир адар. Му партийин кьарарариз кьаршу гьягьювал даринхъа?»

Дугъу, заместительин машназ аццагьну саб кьадар лигбалан кьяляхь, гьаПнийи.

– Гьаму ихь колхоз тешкил даПнайи йишван ахьюну пай улихьна заманайи гьаму гьуларин кавхайин хилиь айи йишв вуйи. Дугъу мушваь гизаф кьадар малар уьрхюйи ва жилар урзуйи. Кюгьне заманайи жанавар кавхайихьан гьаму чПурариь гьадмукьан малар, марччар уьрхюз, тахилар урзуз гьахьиган, ухьхьан коммунистарихьан шулдарин? Узу колхоз кьуб йишв'ина пай аПуз кьаршу вуза. Му бегьем авамвал ву, партийин политика аьгьдрувал ву.

Халикь, кІул ис даПну, жилизди лигуз хьюгънийи.

Асланди дугъахьинди лигури, чан гафар давам гьаПнийи:

– Яв саб гафниин рази вуза, юлдаш заместитель, колхоздиь урзру жилар цІиб ву, гизаф кьадар хам ва кьурамит жилар ишлетмиш дарапди дирчна. Бул

алафдин база тешкил дапнадар. Узу увхъан сар коммунистдихъанси гьерхрузаки, гьаму ляхнар шли дапну ккун? Ухъу дапну ккунидар дарин? Гьелбетда, ву. Колхоз жара апидархъа, хъа мидкан мюгькам ва райондиъ нумунайин колхоз хьибди. Думу фикрар гатлахъ, хилар хьиржвну ляхнихъ хьюгъ.

Халикъ Асландин гафарихъ ужуди хьебехънийи ва дугъаз суалар тувуз хьюгънийи:

– Колхоздин планар тамам шуладар, хъа гьапуб лазим ву?

– Колхоздин планар тамам дарапувал – колхоздин кпулиъ айидар писди лихура, дурарихъан колхозникар жалб апуз шуладар, кпуру гаф ву.

– Марччар гизаф ипниди ву, бязидарик гьутур кабхъна, аьгьдариз гьапурш?

– Марччарик гьутур кабхъувал дурариз диливбаан асиллу ву. Увуз ихъ колхоздин членар, вари работникар, малдарвалин гьуллугъчийр лап ужуди аьгъануз?

Заместитель гаф апуз даршули гьузнийи. Чан уьмриъ мугъаз мукъан чин суал алабхъундайи. Гьаддиз, дяаблхъну, гьапнийи:

– Аьжайиб гафар апурданна, юлдаш председатель? Колхоздиъ агьзуртлан гизаф членар ва гизаф къадар гьуллугъчийр а. Мурар вари аьгью апбан бадали, къюб-шубуб ваз лазим ву. Ляхнихъан шулу. Му мумкин вуйи ляхин дар.

Асландиз чан заместитель гьайгьусуз адми вуйиб аьгью гьабхънийи ва гьапнийи:

– Хъа уву ихъ партияин руководителарин докладар, улхбар, партияин къарарар урхури шулдарна? Шлихъди чав лихури аш аьгьдру инсан, думу паплар ктру гьушраз ухшар ву. Ихъ сифтейин вазифйирикан саб – колхоздин кадрйир дюзди дерккуб ва дурар тербиялу апуб ву.

Ухъу малдарвалиъ ва экинчивалиъ лихбан бадали, ужудар кадрйир гьязур апуб, заан бегьернан устйир арайиз адагуб лазим ву. Хъа ляхин апуз рягьят шулу.

Колхоздин жавабдар гьуллугъчийр ахтармиш гьапиган, гизафдар дюз дарди, хала-хагирназ дерккну айивал мялум гьабхънийи. Асланди чав-чакна фикр апурайи:

«Кадрйир гьамкъан дюз дарди дерккну айиган, фициб натижа гюзлемиш апуз шул?»

Колхоздин кадрйир дерккбан ва тербиялу апбан гьакънаан колхоздин правленийи сифтейин парторганизацияихъди сабийишв'инди къабул гьапну уьлчийри ужудар натижийр тувуз хьюгънийи. Му ляхнар Халикърин думукъан хушназ гьюри адайи. Дугъу таза председатель Асландиз кюмек апбан ерина, дугъкан филан саб хатла кудубчИвидиклан кпури, ккеъну шуи. Асланди кпуруш, гьюблан-гьюбаз колхозникарин арайиъ артухъ гьюрмат гьазанмиш апурайи. Гьамусдиз колхоздин председатель чпин багахъ дусну, сюгьбат аппури дяряркъю колхозникариз, Асланди чпихъди сюгьбатар гьахрубкъан, думу артухъ ккун шули айи. Гьар бригадайик, фермайик коммунистар ва агитаторар китпу айи. Колхоздиъ лихури айидари варди гьамус чпин ляхнин жавабдарвал гьисс апурайи. Колхозникарин ляхнихъна аьшкълувал гьадмукъан за гьабхънуки, гьич сарикъан ляхниз дурушу йигъ гьидипури адайи. Варидарин жан сагъди ва кефи дамагъди вуйи.

Колхоздиъ хьадан тумар урзбан план артухъдира тамам дапну, гьамус уклар уршвуз ва мягьсулар уч апуз гьязурлуг ляхнар гьизгьинди гьагьюрайи.

МТС-дикан ва гъунши колхозарикан чан колхоздиз кюмек апувал кун гъапган, дурари Асландиз «ваъ» гъапундайи.

Партияин райкомдин секретарь вуйи вахтна агъалйирин арайиъ Асландиз гизаф гъюрмат ади хъпаз лигну, дугъаз гъар терефнаан кюмек апурайи, ва колхоз яваш-яважди улихъ хъайи колхозарин жергейиз гъюрайи. Колхозни-кар Асландин гафнахъ мектебдиъ урхурайи бицидар учителин гафнахъ фици хъпехъуруш, гъаци хъпехъурайи.

* * *

Аслан колхоздин председателди дийигъну йисна саб-къюб ваз дубхъну айи. Ригъ али хъадукран сад йигъ вуйи. Кировдин ччвурнахъ хъайи колхоздин дагъларин ямажарикна хюнийрин лиж адапнайи. Хъадукран таза укI гъипу хюнийри галам апурайи. Хярар – хутларилан илдицуз дуфну айи ругдин бригадир Керим ва хюнийрин габан Камил саб ягъл тепейин дийигъну айи ва табиатдин гюзелваликан незет ктабгъурайи.

Чру мяхмарси дабалгну айи хярариз, кудучIвну ягъл шули айи чарариз, тазади киву багълариз дурари тамаша апурайи. Къюрд'ан сагъ-саламатди удучIвну, гъамус хъадукран чюлиъ девран хъапрайи хюнийрин лижаз лигрубкъан, дамагъ кубчIврайи габни бригадирхъан гъерхнийи:

– Гъеле йипа, ихъ колхоздин гъялар гъамус фици рякьюрувуз?

– Лап ужуди. Асландин ликрихъди колхоздиз девлет гъафну.

Сабпи ражари вуди, гъюрслу духъну, гъерхрайи габан гъяркъю бригадир Керимди, саб дерейихъинди хил гъачIабккну, кIурайи:

– Саб лига му дерейихъинди, мушваз тахилин амбар пуз шулдаринхъа? Халикъ председател вуйиган, мушв рукар кюлери ккапIну, чIуруди дипну айи йишв вуйи. Гъамус лига, фукъан гюзел хутлар дапIнаш, багълар кивнаш.

– Дюз кIурава, Керим. Аслан гизаф акъюллу инсан ву. Накъ хъбахъди узу лиж хъапIну гъулаз гъафиган, Асланди узуз гъапи гафар уъмриъ кIваълан дуршуриз. Узухъ хъайи хюнийр вари сагъди ва чагъди уърхюз гаф тувунза. Узук гъамус ляхин апуз бегъем ашкъ кубчIвназук.

– Ашкълу дархъуз, Камил, ихъ колхоздин кIулиъ гъамус ахю тешкилатчи ва дирбаш коммунист юлдаш Рамазанов Аслан дийигъна. Дугъхъан апуз даршлу ляхин адар.

Дурар чпин гафар апури, тепейилансина дуфну, саб хярар чIирихъ дийигънийи. Ригъ завун къялаз дуфну айи. Диди чан мани нулар хярарин укIариз ва экинариз узди йивури, ухди битмиш апурайи. Му дерейиъ жюбежюр чюлин гъашаратарин сес абхънайи. ЦарцIарин сес варитIан зади ебхъурайи. Мани гъабхъидар ахю хифран сирниккна уч шулайи хюнийрихъинди лигури, габни гъапнийи:

– Малар гъийихну ва тахилар гъахъундар кIури, председател Халикърин фу тахсир гъабхънухъа? Маларихъ хъайидар ва тахилар урзурайидар ухъу дарин? Гъайгъу дизригу мутму, гъелбетда, даршул.

Бригадир хъял кади гъапи:

– Хъа думу тахсиркар дарди, узу тахсиркар вуйинхъа? Дугъ'ина гъаму ихъ жямаятдин вари мутму ихтибар дапIнайи. Гъач дюзди улхухъа! Думу председател вуйиган гъич малариз лигуз, гъурзу йишвариз лигуз гъюри шуйин?

– Белки, касдиз вахт гъабхъундаршул.

– Хъа дугъаз гъар йигъан чяхир убхъуз, даллай зигуз вахт гъаз бихъуйи. Халикъ бегъем адми дар. Хъана ужу гъабхъну, думу вахтнинди адаъну ва Аслан дерккнуну, дарш колхоз бегъем зяиф хъуб мумкин вуйи.

– Думу дюз кІурава, Керим. Аслан председателди дерккнуну лап ужу гъабхъну. Залумдиз нивкІ адарш аьгъдариз, узу гвачІнин фукъан ухди гъудужвишра, думу гъудужвнади шулу. Наан ляхин аш, гъадушвахъ думу шулу. Йигъан сабан мал-къарайилан илдицуру. Гъич саб биціи нукъсан апІувалиин думу рази дар.

– Хъа фици, Камил? Халикъси нукъсанарин гъирагъдихъан гъудучІвну душнуну ккундин? Ляхниъ гъабхъи биціи гъалатІ дишлади дюз апІуз Аслан уста ву.

Дурари чпин сюгъатар ккудуркІиган, бригадир гъулаз гъафнийи, хъа габан мискрикк ккайи чан хюнйирихъна гъушнийи.

Бригадир гъулаз хъадакнуну гъюруган, райондиан шубур кас дуфну айи. Дурар сар КПСС-дин райкомдин сарпи секретарь, сар МТС-дин директор, тмунур КПСС-дин райкомдин отделин заведующий вуйи. Мурар колхоздиз кюмек апІуз гъафидар вуйи.

Колхозникарин собраниейиъ Халикъ колхоздин правленийин гъурулушдикан кадаъбан ва, председателин заместителвалиан адаъну, рядовой колхозникди гъаъбан къарар адабгънийи, гъаз гъапиш дугъу юкІв хъади ляхин дарапІрайивал, колхозникаризси, райондиан гъафидаризра аьгъю гъабхънийи.

* * *

Суна колхоздин ухъвариланмина зарбди ликар алдагъури гъюрайи. Дугъ'ин жикъи, укІу булушка алийи, кІулихъ ипекдин лизи ягълухъ хъайи. Ликариин алидар сандалйир вуйи. Мани ригъдикк лицбу хилар, ликар ва маш, дургну, гъумрал духънайи. Дугъу гъялакди дуфну, бригадир Керимдиз гъапнийи:

– Керим халу! ХутІлин къял'ан, улихъди адру йишв'ан, рякъ дапІна. Думу рякъ гъамус хъапІуб лазим ву. Эгер хътрапІиш, уззруган читин хъибди. Амма дурариз думу хъапІуз ккунди адар.

– Дурар фузар ву?

– Трактористар! Узу гъапунза, хъапІуб лазим ву. Дурари, учуз хъапІ гъапир адарчуз, кІура. ХъапІ гъапир адаршра, яв гъюрматнаан хъапІарча, хъа жаваб уву тувдива, кІури, уз'ин аьлхъюра. Аьхир, хъял дуфну, узу гъапунза: – Халкъди гъарсаб чІиб иливру хутІил артухъ апІбан бадали, йишв-йигъ зегъмет зигура, хъа учву гектарариинди йишвар хътраъди дерчрачва.

– Хъа фици гъабхъну, Суна?

– Фици шул, аьхир, гужниинди, узура тракториин дусну, хъапІуз гъитунза. Эгер дурари гъарган гъамцдар апІури гъахъиш, узхъан дурарихъди лихуз хъибдарзухъан.

– Гъеле жигъил вува, Суна! Жигъил агрономариз ляхин апІуз, гъелбетда, читин ву.

Гъадмуган Сунайиз Керим аьлхъюри гъаркънийи.

– Магъа увура уз'ин аьлхъюрава, Керим халу, – дупну, хъял дуфну, Суна къяляхъинди илтІикІну, ишуз хъюгънийи.

– Магъа ишура. Дугъриданна, агрономвал рягъят ляхин дар, – кІури, Керимди фикрар апІурайи.

– ЮкІв гъагъи мапІан, Суна! Агроном чан къувватниин, чан ляхниин гъаммишан умудлу духъну ккун, хъа ляхин мюгъкамди апІуз шул.

Сунайи улар марцц апІури, Керимдихъинди илдицнуну явашдиси, – Белки, узхъан агрономвал апІуз шулдайхъиб, – гъапнийи.

Керимди, Сунайихьинди дилигну, дишлади гъапи:

– Агрономар ву кІури, дулар вари сабсдар шулдар, бязи агрономариз, чпин палтар кацІуз кІури, тракторин, комбайнийин багахъна гъюз гучІури шулу.

– Агрономар жюрбежюр шулу, Керим халу, – гъапи Сунайи, – магъа увура агрономвал гъапІур вува, узура агроном вуза, ляхин апІуз увуз – рягъятди, хъа узуз читинди ву.

Керим фикрарик кахъу. Дугъу чан кІул’ин али шапка алдабгъну, гъвалахъ хъайи сумкаийин диву. КІул’ин али лизи чІарар ригъди нур туври дерккнайи.

Къаби ва жигъил агрономар дяхин дубзнайи хутІлин гъирагъдихъ дуснайи. Милин гъилиган, саб тереф рябкърубкъан йишв вари кІул кидипнайи экинар вуйи. Дулари явашди лепе туврайи.

– Ав, Суна, дюз кІурава, агрономар жюрбежюр шулу, – гъапи Керимди. Дулар шубуб йишваз пай шулу. Дуларикан садари эвел институтди урхуру, хъа чюлиъ ляхин апІуру.

– Узу гъадрарикан вуйин? – кІури, гъерху Сунайи.

– Ав, уву гъадрарикан гъисаб апІухъа. Хъа къюбпи жюрейин агрономар яшлу агрономар ву. Дулар чюлиан гъич наанкІара гъушдар дар, чпи-чпин кІул’инди гъурхдар ву. Дулар колхоздин чюллерин берекет ву.

– Уву гъадрарикан вуна, Керим халу? – гъапи Сунайи. – Дулар варитІан гизаф ву, – гъапи Керимди. Дугъу чан кІул тасдикъ апІурайганси, ис дапІну, за гъапІнайи. Колхозар тешкил апІруган даърахди адау йишвар-йигъар дуларин кІваин илими. Дулариз сабпи ражари трактори хъау хутІлин хулар гъяркъну. Гъамцдар агрономариз чпин хутІлар гизаф ккунду ва дуларин дад лап ужуди абгъа, чпи тешкил гъапІу ва арайиз адагъу колхозар дулариз гизаф ккунду. Дулар гъар йигъан гъачІнин ригъ гъудубчІвруган шад шулу. Дулар гизаф бахтавар инсанар ву.

Керимди дериндиан нефес хътабгънийи. Суна Керимдин машназди лигурайи. Дериндиан хъпехъурайи Сунайиз чан хил Керимди фици гъибиснушра абгъю гъабхъундайи.

– Ляхин апІуз, увузси, учуз къабидаризра читин гъабхъунчуз, амма учу гъишундарча, – гъапи Керимди, – гъарсаб кило мягъсул бадали мубараза гъубхунча. Учү ич ляхнин умудлу гъабхъунча.

Яшлу бригадири чаз, жигъил шураз, гъапи гафаринин Суна мюгътал духъну гъузнийи.

– Шубубпи жюрейин агрономар, – гъапи Керимди, дулар эвел колхозарин чюллерий лихуру, хъа урхуз гъягъюру ва хъана чюлиъ лихуру. Гъамцдар агрономари варитІан мюгъкамди ляхин апІуру.

Сунайи, дериндиан нефес хъадабгъну, кІул ис гъапІнийи. Нач дубхъну, дугъан маш уру гъабхънийи.

Керим ликри гъудужвну, гъапнийи:

– Хайлин дусунхъа. Гъамус увуз табшурмиш апІураза. Трактористари хъапІрайи хутІлиз гъарах, фици хъапІраш лиг, деринвал ебц. Дулари думу йишв хъапІну, гъи ккудубкІну ккунду. Хъа дулар исккан участкайиз гъягъюр кІури, гучІурайиз. Душваъ йишв гизаф къурди ву. Дина гъягъяйиз, сабан МТФ-ийин улихъ силос убкувал лазим ву. Суна! Вари ляхнариз уву лиг. Месэла гъял апІбан бадали, йиз багахъна мягъан. Месэла чан йишв’ин уву гъял апІин. Гъаму гафар гъапІхъан, Керим гъулазди ва Суна трактористарихьинди гъягъюз рякъюъ учІвнийи.

Сунайи рьякьюѣди гьягьруган, чав-чакна гьамцдар фикрар апІурайи: «Керим халу аьжаб аькьюллу кас дарин. Дугъахьди ляхин апІувал саб школайиь урхубсиб ляхин ву. Мугъан гьякьнаан председатель Асландиз бегьемди ихтилатар апІидиза».

Гъизгъин ляхин

Сад йигъан гвачІнин ухди Аслан гьулан кІанакк ккайи багълариансина экинар дурзнайи мугризди гьягьру рьякьюѣди гьягьюрайи. Кировдин ччвурнахъ хъайи колхоздин чюллерий битмиш духънайи бегьерлу тахиларизра лигбалан ва багарихьди игнар ургуз хьюгьрувал тьяин апІбалан кьяляхъ, думу багъларин кІананъ айи алтІабщцу саб мяхъюн гьарин кІанакк ккайи штун булагъдин дусну айи.

Закур игнар ургуз башламиш апІувал мяслааьт апІбан бадали гьафи агроном Сунайиз Аслан идарайиь ва хулаь гьидихъундайи. Гьадму йигъан почталъонди гьахи кагъзаригъ гьяйи Мягьячгъалайиан Асландиз гьафи кагъзра Сунайи чахъна гьадабгънийи.

Хьадан мани ригъди колхоздин чюллер аргнайи. Ягъли гьарар, ригъдин манишнакан незет кадабгъну, хумар духънайи. Асландиз му манишну тясир апІурайи. Дугъан жандиь ляхниз айи гьевеснахъна сабсана жара манишинра айи.

Багълариь жара саб аьламатра айи. Жюрбежюр сесериинди мукъмар апІурайи жакъвари адаршвнайи кюкйириз, ягъл духънайи гьарариз, лепе йивурайи кюлериз наз туврайи. Узди ва гьяйбатниинди аьхю гьаши ягъл гьарарин сирникк къадарсуз нахшрари уьмур хьапІрайи.

Аслан булагъдин штуз тамаша апІури дуснайиган, Суна мугъан багахъна дуфну хьуркънийи. Суна гьяркьюбси, Аслан гьяаьлхънийи ва гьерхнийи:

– Йип ари, Суна, фу хабар кавук?

– Жара хабар ктарзук, юлдаш председатель. Ухьу закурилан башламиш дапІну, игнар ургуз хьюгьюб лазим ву. Экинар вари хьуркъна. Му ляхниз гьич минутдира къан апІуз хай даршул. Гъи увуз гьафи кагъзра узухьди гьабхунза, дупну, Сунайи Асландихъинди саб конверт гьачІабккну, чав дугъан багахъ саб майдандиин дуснийи.

Конвертдиь айи кагъзик дибикІнайи:

«Гьюрматлу юлдаш Аслан! Сифте увуз саламар. Узура ужу вуза. Гьамусдизкъан увуз кагъз дибрикІбан себегъ яв аьдрис аьгъдарди хьуб вуйиз.

Ихъ улихъдин вахтар гизаф кІваин шулиз, Аслан! Яв адахлу Сунайира увухьди колхоздиь агрономвал апІура кІури, деебхъназуз. Му гизаф бахтлувал ву. Сумчир шлу вахт узузра аьгью апІин. Яв сумчриз гьюбанди вуза.

Узу мушваь рукъан рьякьарин уста вуди ляхин апІураза. Мушваь ляхин апІурайи рукъан юкІвар айи рабочйирин игит ляхнарин нумунйири узу гьюблан-гьюбаз жигьил апІура ва тазати рюгъ капІра.

Яв ляхнариьра хьуркъувалар хьуб гьоземиш апІураза.

... Яв кюгъне юлдаш Аьли».

Аслан гьаму кагъзик кайи «ичв сумчир» кІуру гафар гьурхиган, гьилиркънийи ва дугъан жандиз амкІ утІубчвнийи. Кагъз дурхну ккудубкІиган, саб хлиь кагъз, тму хлиь конверт ади, улар алдадагъди штун булагъдиз лигуз

хъюгънийи. Асланди Сунайиз кагъзиѳтин гъякънаан дибикІнаш, чахъан гъерхнушра, гъапундайи.

Сунайин юкІв булагъдин шидси марцциди вуйи. Йигъар лисун шули айи. Сунайи гъачІнкъан ушв гъибтну адайи. Начди хъпаз лигну, Сунайи чІалкъан кІури адайи ва саб гаф пуз вахт абгурайи. Аслан булагъдин шуруз лигурайиган, Сунайи гъапи:

– Фу фикрар апІурава, юлдаш Аслан? Колхоз девлетлу гъабхъну, игнарра вахтнинди дургну ккудукІархъа.

– Уву учвуди улх! Ягъал завуз гъачІарккнайи гъарарин циркларин дусну, мукъмар апІурайи жакъварин хуш сесер ерхъурануз?

– Ав! Ерхъуразуз. Гизаф ужудар мукъмар апІура.

– Ваѳ, дурари апІурайидар мукъмар дар, дурари ихъ сумчрин шадвал апІура.

Суна фикрариѳ ахънийи. – Асланди чан гафар апІурайи:

– Гъацира гизаф йисариинди дяряркърайи, партияйи, гъюкуматди, Ватанди улихъ диву ахъю вазифйир лайикълувалиинди тамам апІурайи дустарира сумчриз теклиф дарапІиш, ухъкан хъюлар апІиди. Ярхлаз гъаз гъягъюхъахъа? Лиг, гъаму булагъдин шидра фукъан учвуб сеснинди гъябгъюраш.

Мурариз варидариз ихъ сумчриѳ иштирак хъуз ккунди а. Ихъ сумчир гъаму вахтнура, табиабтдира, яв ва йиз гъялнура тІалаб апІура. Ухъуз яшамиш хъуз, коммунизмийн уълке гъурмиш апІру инсанар хъуз ккундухъуз. Мидиз ухъу гъякълу вахъа.

Сунайи мугъан гафариз таб тувуз даршули, гъапи:

– Сарун бес ву! Яв кІваѳ фу аш, агъю гъабхъниз.

– Йиз юкІв гъаммишан ачухъуб вуйиз, увуз агъяврузки, юлдаш агроном.

– Аслан! Увкан ккун апІураза, думу гафар апІуб гъит. Узу ушв гъибтур дарза.

Асланди, хъял гъафириси, жаваб туву:

– Агроном, яв нефс гъадмукъан назукуб вунив хъа? Гаш’вализкъан таб тувуз шулдарнухъан? Хъа йиз кІвакан хабар гъаз гъадабгъурдарва?

Суна машнаан уру гъахънийи. Дугъаз нач гъабхънийи. Хъасин, пашман гъахъириси, Асландин багахъна дуфну, гъапнийи:

– Аслан! Инсандин беден гъисс апІруб назукуб дарди гъабхъиш, гъеббцу гакІвлихъан дидин саб жаравал адар. Амма гизаф назуквалра ужу дар. Хаиш апІураза, гъудужв, гъулаз гъягъюрухъа.

Аслан ликри гъудужвнийи ва, дугъахъинди илдицну, гъапнийи:

– Гъамус гъягъюрушра вахт гъабхъну. Гъач, гъягъюрухъа. Экинарив ва багълариз гъиливунза. Ахъли правленияйиѳ месэла гъял дапІну, закурилан игнар ургуз гъягъидихъа.

Дурар гъулаз хъадакнугъюрайи. Суна Асландин гафариин гизаф шад духънайи. Асланди гъи Сунайи чахъна туву кагъзик дибикІнайибдикан фикрар апІурайи.

«Аьлдизра сумчриз гъюз ккунди а. Агъ Аьли! Инсанарин терефнаан яратмиш дапІнайи тарих, думу яратмиш гъапІу инсанар дигиш шулу. Аьли рукъан рякъярин уста хъували ва дугъу гъибикІу гъаму кагъзи инсанар дигиш шлувал гъякълуди субут апІура. Гъамцира дубхъну ккун. Аьлистар коммунистар илимлу ва тербиялу апІували, жавабдар ляхнин эйси апІували ихъ партиийин мюгъкамвал, ахъювал ва къувват улупура».

Сунана Аслан рякъюѳди гъирагъдиин али багълариз, узди ягъал духънайи

чаландар гьарариз тамаша апІури гьафнийи. Игнар ургуз башламиш апІбан месэла эвел колхоздин правленийи гьял апІбалан кьяляхъ, колхозникарин уьмуми собраниейи гьял гьапІнийи ва улихъмиди дюзмиш дапІнайи игнар ургбан график тасдикъ гьапІнийи.

* * *

Колхоздин председатель Аслан райондиан гьафи уполномоченный ва агроном Сунара хьади гьулан улихъ хьайи яркьу рякьуюди гьягьюрайи. Мурариз рякьую шилар зигурайи аьрабийир, тахилар гьахурайи машинар алахьурайи.

Шилар айи аьрабийирикк ккитІнайи уьру йицарин улхьан дибисну гьюрайи сар риш дерккнуну, Асланди гьерху:

– Фу хабар ву? Аьрабайиъ шилар гизаф ивнайиси вуваки, дарш зегьметнан йигьариз сачтІан цци гизаф тахил гьадабгьуз фикир апІури ашалва гьа?

Му шуру председатели чаз туву суалназ аьлхъбиинди жаваб тувнийи.

Аьраба гьудубчІвбалан кьяляхъ, Асланди кІуру. «Гьаму шуран ччвур Сефийат ву, чавра колхоздиъ варитІан ужур звеновод ву. Гьяжибугьдайилан заан бегьер гьадабгьубаз лигну, туву аьлава кьиматра кади, дугьан звенойин членари гьубшу йисан гьарсаб зегьмет йигьаз 7 кило тахил гьадабгьуну».

Колхоздин ляхнариз лигури, Асланди рякьую алахьу сар касра гаф ктрапІди деетури адайи. Молотилкайин багахьна гьурукьиган дугьу, кьюбпи бригадйин бригадириз чан багахьна дих дапІну, дугьан ляхнихъди таниш гьахьнийи. Бригадйири гьи чан бригадйиан І30 кас членар ляхниз удучІвнайивалин гьякьнаан разивалиинди хабар туврайи. Дурари садари иган убгурайи, садари шилар зигурайи ва молотилкайихъ ляхин апІурайи.

– Дици вуш, ляхин гьябгьюраяв, – гьапи Асланди.

– Ляхинра гьябгьюра, зегьметдин йигьра гьябгьюра, – дупну, жаваб туву бригадйири.

Хьасин, мягьсулар уч апІурайи колхозникарихъди гьюрюшмиш гьахьихъан, малдарвалин фермайиъ гьягьюрайи гьязурлуг ляхнаризра гьилигнийи. Колхоздин чюллериъ автомобилар, тракторар, тахилар уч апІру машинар, жинснан хюнийир ва марччар рякьруган, Асландин юкІв шад ва ляхнихъна гьевес артухъ шулайи. Дугьу чав-чакна гьамци кІурайи:

«Гьюкуматди гьарсаб шейъ тувну. Колхоз гьич саб шейъдихъра мягьтаж дар. Гьамус асас вазифа – гьаму йисан ухьу гьаци лихуб лазим вуки, колхозди вари планар гьубшу йисантІан хьана ухди ва хьана артухъди тамам апІруганси».

Колхоздиъ саб терефнаан бул тахил гьадабгьубан бадали, тму терефнаан малдарвал улихъ гьабхбан мубараза гьябгьюрайи.

Малдарвал улихъ гьабхбан мубаразайиъ варитІан улихъ жергейиъ айир Гьялимат хала вуийи. Дугьан ликрихъ хьайи 12 хюндиан 12 кІари гьадагьну, вари сагьди гьюрхну. Хюнийир ва кІарар чагьди ву. Никк ккудубзбан план мугьу гьарвахтна артухъдира тамам апІурайи. Дугьу ужуди кІарар уьрхбиинди гизаф гьюрмат гьазанмиш дапІнайи, гьаддиз дугьаз гьар йисан бахишар туврайи. Гьаммишан «Гьюрматнан доскайик», райондин газетдик каърайи. Гьялиматдин кІарар уьрхбан ва хюнийириз гьуллугъ апІбан тажруба райондин вари дояркйири гьадабгьурайи.

Гьулаз хьадакнуну гьюруган, Асланди колхоздиъ гьеле темпел членарра имбувалин гьякьнаан ва дурариз гьиливиш, колхоздин планар тамам апІуз

даршлувалин гьякънаан кІурайи. Хъа колхоздин планар ахюдар вуйи: 1200 тонн тахил ва 200 агъзур литр никк гъадабгъуб лазим вуйи. Колхоздиъ кІуруш, гъизгъин ляхин гьябгъюрайи. Мани июлин вазлин йигъар ккудукІбалан къяляхъ гъафи авгъуст ваз колхоздиъ, мягъсулар уч дапІну, ккудукІбан ляхниъ варитІан асас ваз вуйи. Гъаму гъизгъин ва гизаф ляхин айи вахтна Аслан саб минутдиъра ляхнихъан ярхла шуладайи.

Асландин сумчрин вахт багахъ шули айи. Дугъу чан вари фикир колхоздин ляхнариз ва гъацира сумчир апІбаз туврайи. Чвну эвленмиш хъуз фикир апІурайи. Гъеле дидкан Сунайиз дупну адайи.

Асландиз Суна саб фикирнаъ гъитуз, дугъаз чав фукъан ккундуш, хъана аьгъю апІуз ккунди айи.

Сунайин му шадвал дюн'яйиъ убшри адайи. Дугъаз чан шадвалиан ва ккунивалиан ляхниз хъана артухъ гъяракат апІуз, гюзел дагъларин мяхмарси дабалгнайи тепйириан Асландиз лигуз ва гъашв'ан жаргъну жейранси Асландин гардандиъ архъуз ккунди айи. Думу Аслан чаз ккунивал улупуз чалишмиш шулайи. Сунайи гъамус анжагъ Асландиин машгъл хъуз жан туврайи.

Сунайин кІваъ айи му къадарсуз аьшкъ, ккунивал гъябкъю Аслан, хъана шад шулайи.

Асландиз Суна лап кІваантІан ккундийи. Сунайи йишвну даърахди сумчриз гъязурлугвалар гъахурайи.

Колхоздиъ мягъсул гъадабгъбан йис аьхириз рубкъурайи. Сентябрьин вазлин йигъарикан сад йигъан Сунайин кІваъ гъамциб хиял абхънийи.

«Асландихъди сумчрин гъякънаан ачухъди улхидиза. Сумчир шу йигъякъинди тййин апІуб лазим ву!»

Гъаму гафар апІуз халат вахт абгурайи. Сунайи йигъар ва сътар гъисаб апІурайи. Колхоздин идарайиъ Аслан чаз халватди алахънушра, чІалкъан пуз гъабхъундайи.

Сентябрин вазлин 10-пи йигъ вуйи. Сумчрин гъякънаан Сунайиз дупну ккунду кІури, сумчриз шлиз дих дапІну ккундуш, Асланди фикрар апІурайи: «... Райкомпартияин ва МТС-дин гъуллугъчйирикан, райондин идарйирин руководителарикан, ужуди лихру колхозникар кІулиъ ади, колхоздин вари членар...».

Аслан идарайиъ йишвну къаназ дусну гъузнийи. Варисоюздин гъулан мяишатдин Выставкайиз колхоздиан йирхъур кас кІакІнаъ айидар гъаувал тІалаб дапІну айи. Дурарин гъякънаан тартиб дапІнайи вари материалариз лигбалан къяляхъ, дугъу дурариин къулар гъизигнийи.

Хъана сумчрин гъякънаан фикрар апІуз хъюгънийи. Саб дупну ликри гъудужвну, мина-тина лицуз хъюгъю ва чав-чаз гъапи: «КкудубкІуб лазим ву, гизаф вахт вуйизки, гъаму эвленмиш хъувалин месэла кІулиз ададабгъди. Бес ву!»

Хъа йигъан гвачІнин, дих апІру хяларин сиягъ Сунайиз улупнушра, сумчир апІру йигъ тййин гъапІундайи.

Багахъ йигъари сумчир ккебгъну ккундийи. Сунайи чав бабкан духънайи бицірси хушбахтлу вуди гъисс апІурайи. Сад-къюд йигълан думу чан ккунирихъна рукъиди. Гъаммишан вуди Асландихъди саб хулаъ яшамиш хъиди, саб суфрайихъ хураг ипІиди. Саб фу-вуш ляхнин гъякънаан багъна дапІну, Суна Асландихъна гъафнийи.

Аслан чан хулаъ китаб урхури дуснайи. Гялимат хала МТФ-йилан дуфну адайи. Рейганатра хулаъ айи. Дугъу ца апру хулаъ фу-вуш убхъури айи. Асланна Суна сар-сарихъди гафар апруз хъюгъю.

Асландиз месэла бегъем гъял дапру, хъа ккудубкпруз ккунди айи ва араарайик кпрурайи:

– Пухъаки, узуз Мягъячгъалайиз ваъ, хъа Москвайиз дих гъапрунийи. Гъеле дуфнура ахъдайи. Яда, гъисаб апрун узу мушв'ан жара колхоздиз гъаъну кпрури. Дици гъабхънийиш, гъапрудийва?

Сунайи фикрар апрури, чалкъан кпрурадайи.

Аслан шубубпи йигъан Мягъячгъалайиз гъягъбанди вуйи. Дина гъягъяйиз думу фермирилан ва бригадийрилан илдицуб ва табшуругъар тувуб лазим вуйи. Хъана Сунайихъинди илтГикпру, Асланди гъапрунийи:

– Суна! Гъамциб саб фикир айиз, хъа ражари ухъура Москвайиз гъаъди. Ухъура, душну, Москва шагъур, ихъ партияин руководителар рякъярхъа. Узу, душну, гъамус колхоздин вари йишварилан илдицуб ва цийи мялуматар гъадагъуб лазим ву.

«Ухъура Москвайиз гъаъди» кпруу гафариин шад гъахъи Сунайи, гъапрунийи:

– Цийи мялуматар ухъуз фицдар шулухъа, юлдаш председатель? Колхозди гъарсаб гектарилан къялан гъисабнинди 12 центнер тахил ва 50 центнер гъяжибугъда гъадабгъну. Керим халуийн бригадайи бязи участкйириан 25-30 центнер чвлин дяхин гъадабгъну. Гъарсаб зегъмет йигъаз 8 кило тахил авансди тувунхъа, мутпрун ужуб цийи мялумат шулин?

Гъамцдар гафар дупну, Сунайи Асландикан Мягъячгъалайиан чаз «агрономдин справочник» кпруу китаб хувал ккун гъапрунийи.

Мурари гъи-закур дубхъну ккуни сумчрин гъякънаан сикинсузвалиинди фикрар апрурайи. Жандилан шаду ялав илбицури, Суна удучпру ва чан ляхнийн машгъул гъахъи.

Шубуд йигълан Аслан, колхоздин йирхъур кас – клакнаъ айи членар гизаф шадди Мягъячгъалайиз, хъасин Москвайиз рякъюъ аъбалан къяляхъ, колхоздиз хъадакну гъапрунийи.

Сумчир

Колхоздин доярка Гялимат, бригадир Керим, габан Камил ва шубурсана жара клакначи колхозникар гъамус Москвайиз Варисоюздин гъулан мяишатдин выставкайиз гъушнийи. Москвайиз гъягъбиин варитпрун гизаф Гялимат шадди вуйи. Му шадвалин себебра ислягъвалин варитпрун ахъю центр Москва шагъур рякъювал, гъулан мяишатдин хъуркъувалар ва ихъ партияин ва гъюкуматдин руководителар рякъювал вуйи. Думутпрун башкъа Гялимат «Асландин адахлу Сунайиз Москвайиан саб ужуб подарка хибдиза» кпруу фикрарира шад апрурайи. Выставкайиз адагънайи зурба хъуркъувалар Гялиматдиз нивкпрукди рякъюрайиси гъугъужвурайи.

Выставкайиз уч гъахъи агъзариинди халкъар, жюрбежюр чалариинди улхру зегъметдин игитар гъяркъиган, инсандик шадвал ва рюгъ кубчпрувуйи. Гялиматдин фикриинди, касибарихъан ахъю инсанар рякъюз шулдайи. Хъа гъамус Гялимат дюн'яйин варитпрун аъзиз ва къиматлу инсанарин улихъ гъулхнийи, дурарин хилар гъидиснийи. Дугъаз шадвалиан чав гъапрураш, агъюуди адайи.

Дурар сад-швнуд йигъан Москвайиъ гъилицнийи. Ахью кючйириъ айи дезгагъар, гъяракатниинди урхъурайи заводар, лихурайи инсанар фикирназ гъадагъурайи. Хъасин дурар райондиз хъадакнугъафнийи.

«Гъадагъу парчйир Рейгъанатдиз тувдиза, хилихъ хъапру саят Асландин адахлуйиз тувдиза», – Гъялиматдин ярхи рякъюъ апрурайи фикрар гъамцдар вуйи.

Колхоздин кюб гъагъ зигру ва саб легкой машинар, дурар къаршуламиш апбан бадали, вокзихъна гъафнийи. Гъялимат машиндиъ шоферин гъвалахъ дуснийи. Машинар жакъварси тлихурайи, марци гъава дабтуру, яркъу рякъюъди гъулаз гъюрайи.

Гъялиматдин фикир машинтлан зарбди либхурайи. Дугъу гъамцдар фикрар апрурайи:

«Узкан гъамусаят 18 йис яшнаъ айи риш хъуз ккундийи. Дюн'йийи фйир аш, саб лига!.. Дугъриданна, гъилихуриз кымат тувру. Дагълу къаби хпириз Москва рякъювал му йиз уьмрин варитлан бахтлу гъядисаси гъисаб апруза».

Гъялимат ва Кировдин ччвурнахъ хъайи колхоздин имбу клаклначи членар сифте райондиз, хъа чпин колхоздиз гъафнийи.

* * *

Москвайиан гъахи вари шей'ар бализ ва шураз улупнийи. Рейгъанатди гагъ саят хилихъ хьибтуру, гагъ парчйирин му терефназ, тму терефназ лигуру. Ара-арайиан бабан багахъна гъюру.

Асланди Рейгъанатдиз бабу гъабхи потефон иливуб тлалаб гъапнийи. Рейгъанатди къан дарапди потефон иливур. Диди мяълийир апбахъ, бабан, балин ва шуран рюгъ ачухъ шулу ва азад Ватандин хушбахт инсанариси нефес хътабгъуру.

Москвайиан гъахи багъалу шей'ар уч апру, Рейгъанатди гъерхнийи:

– Баб! Выставкайин ахъюдариз ихъ члал аьгъяйин?

– Йиз улхбарин гъавриъ ахъуйи, жан риш, амма узхъан гафар гъерхруган, дилмажихъди улхуйи. Йиз гафар дурариз къабул гъахънийи.

Бабан гъаму гафариин аьшкъламиш гъаши Асланди, орден фици гъадабгънуш, пувал ккун гъапнийи.

Гафариинди дупну ккудубкуз шулдар, жан бай. Ляхин гъапруиз фукъан ахью гъюрмат адарин! Дагъустандин делегатариз орденар тувди крури, йигъ улихъна учуз хабар тувнийи. Улупнайи вахтна Верховный Советдин зализ уч гъахъича. Ахью саб зал вуйи. Гизаф инсанар айи. Юлдаш Ворошиловди собрание ачмиш гъапнийи. Дугъан секретари са-сарди ччвурар ктухурайи. Йиз ччвур гъапибси, саб дупну юклев зарбди ебгуз хъюбгънийиз.

Яваш-явашди душну, юлдаш Ворошиловдин багахъ дийигъза. Юлдаш Ворошиловди орден йиз мухрик кибтуру, хъа дибиклнайи книжка ва саб къути узухъна гъаабккнийи. Рус члалниинди фу-вуш гъапнийи, хъа йиз хил гъибиснийи. Узура дугъан хил дибисну, сагъул дупну, хътакза. Душваъ дуснайидари варидари гарччлар йивурайи. Жан бай, Аслан, фу пузавуз, Москва гъадмукъан уччуб, инсанар гъадмукъан ужудар вуки, инсандиз къяляхъ гъюз ккун шулдар.

Рейгъанат, ккул ис дапну, фикрар апрурайирси дийигънийи. Гъялиматди дугъаз насигъят туврайи:

– Фикрар маплан, жан риш. Дердер апру вахтар гъушну. Шюкюр ибшри Аллагъдиз, ихъ кефйир шадди ва гъял ужуди вуйихъ. Закур-серитл Асландин сумчирра апидихъа.

Рейганатди гъапнийи:

– Дада! Гъич саб фикирра апІурадарза. Уву Москвайиан гъабхи парчийи-кан сумчраз узуз саб булушка бирхухъа? Орден хъайи бабан шуран сарун фу дерди шулухъа? Алабхъуб, ипІуб, ляхин апІуб.

* * *

Сад йигъан гафар апІурайиган, Асланди Сунайин улихъ гъамциб месэла дивнийи:

– Суна! Ухъу эвленмиш хъувал бахтавар инсанарин девриъ шула. Гъаму мажлиснаъ иштираквал гъапІариз эвленмиш хъувал фу кІуру гаф вуш, аьгъю хъибди. Гъамусдихъантина эвленмиш шлудари ухъхъан нумуна гъадабгъиди. Эвленмиш хъувалин месэлайиз цІибди ва заълан фикир тувну ккундар, гъялак духъну ккундар.

Суна мюгътал духъну дийигънайи. Дугъу чав-чакди гъамцдар фикрар апІурайи:

«Гъаз Аслан узукъан гъялакди дар? Узу йигъар, сяътар гъисаб апІури айи вахтна, мугъаз гъич вижнара ктар. Му фу ляхин ву?» Хъа, Асландихъинди дилигну, аьлхъюри кІуру:

– Узу гъаз гъялак шулухъа? Пожар дубхъну айи йишв адаризки?

Суна шаклуди гъузну айирси гъяркъю Асланди, думу гъавриъ аърайи:

– Суна! Эвленмиш хъувал – мюгъкам хулар апІубтІан читин ляхин ву. Му ляхний гъялак хъуб гизаф зарар ву. Гъялак махъан! Йирхъуд йигълан ихъ сумчир хъибди ва яв юкІвра фаракъат хъибди.

– Аслан! Уву уз’ин аьлхъюрава. Анжагъ аьгъю йибхъки, кІвантІан ккунивалиин асасламиш дубхъну адру эвленмиш хъувалин бина, цементдиинди тикмиш гъапІишра, аьхир думу абхъру.

Аслан Сунайин му гафарикан думукъан рази гъахъундаи ва хъана дугъан фикир тамам апІуз чалишмиш шулайи.

– Суна! Ккун хъувалин швнуб жүре а. Инсандин гъагъи нефсдиан хъуб минутди сар риш ккундузуз кІуру ва бязи гъялариъ бедбахт гъахъи жигъиларра гъяркъниз. Гъелбетда, дици заълан ккун хъуваларин гъякънаан гъюжат апІуб лазим дар.

Асландихъди гъюжатар апІбакан саб файда адруб чаз аьгъю гъабхъиган, Суна ккебехънийи.

* * *

Кировдин ччвурнахъ хъайи колхоздиъ гизаф шадвал айи. Ягъли кІакІар али дагъларра шадди рякъюйи. Дурари чпин ямажарик кайи чру мяхмриз ухшар укІарик куркІрайи ригъдин нурариинди колхоздин кІакІначи членарин орденар ва медалар тебрик апІурайи.

Колхоздин аьхю клубдин улихъна инсанар гъюлин лепйирси гъюри, клубдиъ учІвуз хъюгънийи.

Колхоздин парторганизацияин секретари собрание ачмиш гъапІнийи. Саб къадар улхбалан къяляхъ, орден кайи доярка Гъалиматдиз гаф тувнийи. Гъалимат трибунайихъна удучІвубси, клубдиъ шад сесер гъахънийи.

Колхоздин вари членар, мюгъкам ва бегъерлу зегъметниинди гъазанмиш гъапІу Гъалиматдин мухриин али ордендихъинди лигурайи. ВаритІан гизаф мугъан риш Рейганат шадди вуйи. Мухриин Лениндин орден али баб рякърубкъан, Рейганатдин машнан нур ва уларин акв ачухъ шулайи. Дугъу чпин

бабу фу пидиклан кѹри, сабур дарапѹди гюзлемиш апѹраи. Президиумдиѹ дусну айидарин гѹацѹкѹялаѹ Асланра айи. Гѹаму гѹядисайи дугѹан рукѹтѹан ижми юкѹв артухѹ гѹяракатназ хури айи. Думу гагѹ клубдиѹ дуснайидарихѹинди, гагѹ Сунайихѹинди лигураи. Сунайи мугѹан улар магнитдиси чахѹна жалб апѹраи.

Гѹялимаѹ трибунайихѹ дийигѹну айи. Думу улхуз хѹюгѹнийи:

– Москвайиз гѹягѹюб, Варисоюздин гѹулан мяшатдин Выставкаийѹ ишти-раквал апѹуб, зегѹметкеш халкѹари чпин яратмиш апѹбан зегѹметниинди гѹапѹ ляхнариз лигуб гизаф бахтлувал ву. Юлдшар! Варидариз кѹисмат ибшричвуз, душну рябкѹручвуз. Гѹамус узу, Лениндин орден кабѹхнайи кур Гѹялимаѹ, фуж гѹахѹнуш, жикѹиди ихтилат апѹидизачвуз. Юлдшар, узѹхан улиз фу гѹабѹхний-яв кѹури, гѹерхруган, – «уцѹру гѹабѹхнийиз» – кѹури, жаваб туври гѹахѹунза. Амма дици дайи. Гѹамус, вахт гѹубшиган, жикѹиди ихтилат апѹуз ихтияр ча-вай.

Клубдиѹ гарччларин сес атѹабгѹнийи. Гѹар йишвлан «Йип! Йип!» кѹури, еб-хѹураи. Жямаѹтдик кайи шадвали Гѹялимаѹ гѹевеслу апѹураи.

Ухдихѹанмина кѹваѹ парсламиш дубѹхѹну гѹубзнайи ихтилат апѹбан бада-ли, дугѹаз гѹамус вахт ва хѹпехѹру инсанар гѹидихѹнийи.

– Аѹхю Ватандин дявдин вахтар фикирназ гѹадагѹай, – кѹури, ккебгѹу Гѹя-лимаѹти. – Гѹаму дявди узусдар варжариинди бабарин улар кур гѹапѹну.

Ватандин дяви кѹуру гафар гѹеерхѹган, гизафдарин юкѹвар гѹагѹи гѹахѹ-нийи. Аслан варитѹан артухѹ гѹялак гѹахѹнийи. Клубдиѹ айидар сар-сарихѹинди лигури, кѹулар тѹурччуз хѹюгѹнийи.

Гѹялимаѹти, чан гафар давам апѹури, кѹураи:

– Узу кур хѹувалин себеб фашистари ккебгѹу дяви ву. Йиз аѹхю риш Мар'ятдин сумчир апѹураи йигѹан дяви башламиш гѹапѹнийи. Хѹа йигѹан йиз жилир Рамазан, чве Гѹяжи ва жарадар Ватан уѹбхбан бадали Советарин Армияйиз гѹушнийи.

Гѹялимаѹтин гафари Асландинна Сунайин жан гукѹни гѹапѹнийи. Аслан-дин юкѹв, гапаѹ айи гѹюдранси, ебгуз хѹюбгѹнийи.

Апѹураи гафар вари Сунайиз агѹюдар вуи.

– Узуз Аслан кѹуру бай айзуз – кѹури, давам гѹапѹ Гѹялимаѹти. Дугѹаз швушвди хпан бадали гѹаму ихѹ агроном Сунайик лишан кипну айза. Дяви ккебгѹу саб вазлилан мушваѹ ихѹ улихѹ дуснайи йиз байра армияйиз гѹуш-нийи. Дугѹѹанра кагѹазкѹан дяргѹюри, хайлин йисар гѹахѹну. Думуган Рей-гѹанат бицѹи риш вуи. Гѹаму сар шурахѹди йисар адаунза. Жилир дявдиѹ кеч-миш гѹахѹну. Дердер-гѹамар гѹизигунза. Аѹзиз Ватандин, йиз балин рякѹюѹ ишбу, саб ул кур гѹабѹхнийиз.

Сунайин думу вахтар кѹваин духѹну, уларилап нивгѹар алдахѹураи. Асландинра юкѹв гѹагѹи гѹабѹхнийи. Чпин бабу фициб читин уѹмур хѹапѹнуш, аѹгѹю гѹабѹхи Рейгѹанатра, пашманди дусну айи.

Гѹялимаѹти гѹубшу читин ва кѹутѹкѹли уѹмрикан кидибтну, гѹамус бахта-вар уѹмрин ширин мейѹйирин даднакан ктибтуз хѹюгѹнийи:

– Гѹамус лап ужу вуза. Байра гѹафниз. Зегѹмет дизигну, гѹазанмиш гѹа-пѹнза. Гѹаму колхоздиѹ жан сагѹ, кефи дамагѹ гѹабѹхнийиз. Улихѹнаси колхоздиѹ лихуз даккни темплар айи. Колхозди чан планар тамам апѹурадайи. Колхоздин правленийи гѹаму дилихру инсанарин улихѹишв гѹадабтѹну, лихру инсанариз кѹимат тувну. Колхозди узуз туврайи эгѹемият гѹябкѹиган, узуз табшурмиш гѹапѹ хюнийир, кѹларар вари сагѹди гѹюрхюунза, хюнийирин никкдин бегѹерлу-

вал артухъ гъапІунза. Саб гафниинди, колхозди узуз гъюрмат гъапІганси, узура колхоздиъ гъаци гизаф гъилихунза. Колхоз ихъ жямяаѳтдинуб ву. Жямяаѳт бадали хайирлу ляхин апІбаз лигну, узуз Лениндин орден тувну. Яшамиш ишри Советарин гъюкумат! Юлдшар! Цийи наградаи узук гъич дархъибсиб рюгъ капІну. Гележегдиъ хюнйирин никкдин бегъерлувал хъана за апІуз гаф тувраза. Яшамиш ишри ихъ партия!

Ура! Сесерина гарччлари клубдин цалар гукІни гъапІнийи. Вари ликри гъудужвнийи. Президиумдиъ дуснайидари са-сарди Гъалиматдин хилар гъидиснийи. Аслан али йишв'ин гъах духъну айирси гъузнайи. Хъасин думу, шадвалиан уларилан нивгъар алдахъури, Гъалиматдин гардандиъ архънийи.

Чпин хъуркъувалариин вари колхозникар разиди вуйи. Жараси хъубра мумкин дайи, гъаз гъапиш колхозди цци гъарсаб гектарилан къялан гъисабниинди 12 центнер тахил ва 50 центнер гъяжибугъда гъадабгънайи. Керимдин бригадаи 50 га йишв'ан гъарсаб гектарилан 22 центнер чвлин дяхин уч гъапІну. Гъарсаб зегъмет йигъаз колхозникари 8 кило тахил гъадабгънийи, гъеле пул ктарди. Саб гафниинди, колхоз жанлу гъабхънийи.

* * *

Асландин хулаъ жергейихъди саб-сабдик карсну столар дивну айи. Столарин зиин гизаф итІру мутмуир, лизи муччврар, шишар дивну айи. Асланна Суна гъаму столин саб кІакІнаъ сар-сарин багахъ дусну айи. Гъалимат Сунайин гъвалахъ деънайи. Асландин тмуну гъвалахъ колхоздин парторганизацияин секретар деънайи.

Имбу столарихъ колхоздин адлу колхозникар, жара йишвлан гъафи хялар дуснайи.

Парторганизацияин секретар ликри гъудужвну, шадди, маш алхъюри, гъапнийи:

– Юлдшар! Хайлин йисари ухъухъди гъаму колхоздиъ гъилиху, вари чинвалариан хъуркъувалиинди удучІву ихъ колхоздин председателъ, юлдаш Рамазановдин сумчрин мажлис ачмиш апІураза. Колхоздин председателъ, юлдаш Рамазановна агроном Суна эвленмиш хъувал ихъ шадвал вуйихъ. Къюбриддизра заан образование а. Хъуд йисан ухъухъди сатІиди гъилиху юлдаш Рамазановдин гъакънаан саб-къюб гаф пидиза.

Рамазанов чав асул партийный работник ву. Дугъаз гъулан мяишатдин ляхин сар ахю тешкилатчийизси агъя. Дугъан варитІан ужудар хасиятарикан саб – кадрйир ктагъуз ва дурарин гъайгъу зигуз агъювал ву. Ихъ юлдаш Рамазановдин сумчрин мажлис тебрик апІурза. Къюбриддизра гележегдиъ сагъ'вал, ярхи ва бахтавар уьмур хъувал гъозлемиш апІураза. Гъит ихъ арайиъ гъамцдар ихъ деврин къюлфетар артухъ ишри!

Сар швнур кас колхозникарра дулхну, Асландин нумуналу ляхнар, ужудар хасиятар къайд гъапІхъан, Аслан гъулхнийи. Дугъу чан кІваъ айи вари гафар фици пидикІан кІури, фикрар апІурайи.

– Юлдшар! Йиз сумчрин мажлиснаъ улхуз ккунди адайгуз, хъа бязи гъадисйири узу мажбур гъапІну. Узу гъи бабкан гъахъи байси гъисс апІураза. Агроном Сунайихъди эвленмиш хъувал гизаф хушбахтвал вуди гъисаб апІураза. Ихъ колхоздин доярка, орден кайи йиз баб Гъалимат, орденар кайи бригадир Керим, габан Камил гъаму сумчриъ хъували йиз хушбахтвалин акв артухъ апІура. Дурарин мухрарилан гъюрайи нурари ихъ гъулаз лампайиси акв тувра.

Мажлисдиъ айидар вари гъаму гафари гъайран гъапнийи. Дурари Асландин улхуб сабурсузвалиинди гюзлемиш апІурайи.

– Бабна чи, сарди гъитну, армияйиз гъушунза. Узуз сарун дурар дярркъюр кІури, фикир апІуйза. Амма Коммунистарин партияйи тямин гъапІу Гъалибвали дявдин вахтна авара гъахидар чпин Ватандиз гъахну. Дар замана уьмурлуг вуди къяляхъ гъубзну. Узура йиз мураднахъ хъуркъунза.

Дусну айидарикан гизафдарикан «хъана сагъ ишриву» кІуру сесер ерхъуйи.

– Узуз ккиливбу, саб ул кур гъабхъи баб, гъамус магъа, мухрик орден кабхъну, ихъ багахъ дусна.

Гъаму гафар дупну, Аслан бабаз багахъна гъахънийи. Гъалиматра Асландихъинди лигурайи. Асландин улхбахъ хъпехъурайидар гагъ дугъахъинди, гагъ Гъалиматдихъинди лигури айи. Асланна Гъалимат сар-сарин гардандиъ архънийи.

Асланди бабаз гъамци гъапнийи:

– Аъзиз баб! Гъамус йиз адахлу Суна, уву, яв мухриин али зегъметдин лишан, ихъ девлетлу колхоз, колхоздин аьшкълу членар рякърубкъан, йиз рюгъ шад шула.

Рейгъанатдихъанна Сунайихъан, дийигъуз дархъиди, дурарин арайиъ архънийи. Гъалиматди, Асландин хилар дидисну, кІурайи:

– Жан бай! Узу сарун къаби хъидарзу. Яв дерднаан уьлчІюбкъю ул Советарин гъюкуматди туву Лениндин орденди аку гъапІну. Гъамусдихъантина узуз кур Гъалимат пидар, орден кайи Гъалимат, Асландин баб Гъалимат пиди.

Асланди, аьлхъюри, саб хил Сунайин, саб хил бабан дибисну, гъапи:

– Баб! Швнуд йисариинди ухъу гъизигу зегъмет гъавайиди гъубшундар. Ухъу бахтлуди яшамиш хъпаз сеbeb вуйи гъаму ихъ колхоз гъарган нумуналу колхоз вуди гъибтбан бадали зегъмет зигидихъа. Улихъдин вахтари аьзаб гъизигдар гъи азадвализ адагъу аьхю Октябрин женгчи йигъар ихъ тарих ибшри, гъюзимбу насли ухъуз аферин йипри!

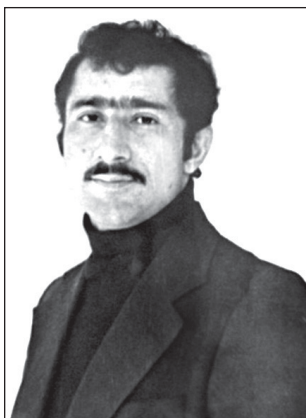
Асландин сумчрин мажлис давам шулайи. Кюкдин кунцІарси дабалгнайи жигъил баярина шубари ширин мукъмарихъди ялхъвнар апІурайи.

Драматургия

Юсуф БАЗУТАЕВ

Г Ъ А Л А

(Тарихнан драма)

(Гьюкуматдин табасаран драмайин театрин сягънайин диву драма)

Иштиракчийр:

Рустам-къади – табасаран вилаятдин аьхюр, ургур чвуччвунна сар чуччун гага

Гъижар – ургур чвуччвунна сар чуччун дада

Рейгъанат – ургур чвуччвун чи

Иса – сарпи гъардаш

Аслан – къюрпи гъардаш

Къасум – шубурпи гъардаш

Шербан – гъавалу дишагъли

Аьлихан – малла

Гюлседеф – гъари

Къазим-паша – Надир-шагъдин къушмарин башчи

Мягъяммед-Къазим – Надир-шагъдин хусуси катиб

Пролог

(Нирихъ. Рейгъанатди халкъдин мяъли атиура. Дурчарин гъагъра хъади, Гюлседеф гъюру).

Гюлседеф. Ай маншаллагъ! Му дагълариъ атлабгнайи сес шлин вуйкдан кГурайза.

Рейгъанат. Гюлседеф бажи?

Гюлседеф. Ав, жан, узу вуза. Фици вува, Рейгъанат? Гъардшар фици ву?

Рейгъанат. Ужу вуча, чухсагъул, Гюлседеф бажи. Хъа уву наънан гъюрай-ир вува?

Гюлседеф. Дурчариз гъушнийза, жан риш. Узузра хабар дарди, гъаму жил-гъайизди алдахъунзу. Эргунзу. *(Дезру).* Хъа дадаин багахъ хътарди читинди дарвуз, Рейгъанат, гъардшарихъди?

Рейганат. Ваъ, Гюлседеф бажи. Узуз дада рякъюз ккун гъабхъиган, чвйи-ри узу гъулаз гъаъра. Дадара вахт-вахтарик учухъна гъюри шулу.

Гюлседеф. Мушвахъ гъаПрайир вува, Рейганат?

Рейганат. Нириз душну, гъюраза, Гюлседеф бажи.

Гюлседеф. Нирихъна? Хъа му терефнаан нириз рякъ адар, аъхир.

Рейганат. (*Зарафат аПурри*). Узуз, Гюлседеф бажи, йиз хусуси жилгъа айиз, жини жилгъа. Дурчариз ялгъузди гъушунва, Гюлседеф бажи?

Гюлседеф. Ав, йиз риш... Рейганат, кюмек аПин бажийиз. Гъягъидиза сарун.

Рейганат. Гюлседеф бажи, наана гъягъюрава? Гъулаз рякъ гъамлинди ву.

Гюлседеф. (*Аълхъюри*). Бахтлу ишриву, жан. (*гъягъюру*).

Рейганат. Увур аАллагъди уърхриву, Гюлседеф бажи.

САБПИ ПЕРДЕ

(*Рейганат хулаъ. Ханжлар марџ аПурри*).

Рейганат.

Узутан гъич бахтавар риш

АйкIан, хъайир гъамцдар гъардшар?

Теклиф дару душман гъафиш,

Гъязур ву чпин дирбаш ханжлар.

(*Ханжларик кучри, гъардшарин ччвурар ктухура*).

Хъа магъа йиз ханжалра. (*Хилиъ бисуру*). Аслан адашди узуз фици улуп-нийи? (*Ханжлихъди женг гъабхура*).

Аслан. Рейганат, уву гъаПрова?

Рейганат. Аслан адаш, узкан эскер шулуш, шулдарш, гъач лигухъа.

Аслан. Думу шубарин ляхин дар.

Рейганат. Ханжал бис сарун, гъадаш.

(*Саб къадар вахтна дурари зарафатнан женг гъабхуру*).

Аслан. Дюзди дибиснадарва ханжал, гъаддиз тадабхъураяв. Гъамци бис... Йиз улариз лиг.

Рейганат. Душмандин улариз лигруб вуйин?

Аслан. Ав, чи, женг гъабхруган, душмандин улариз дилигну ккунду. (*Саб къадар женг гъабхбахъан*). Рейганат, узуз вахт адарзуз! Цал'ина душну ккунду.

Рейганат. Фици вуйи, Аслан адаш? КтучIвидин узкан эскер?

Аслан. Бязи жиларинра улихъ уву дурум тувруб агъю шулу.

(*Хулазди Иса гъюру*).

Иса. (*Мюгъталди лигури*). Ай маншаллагъ! ГъаПрачва? Рейганат, уву фу ляхнийн машгъул духънава?

Рейганат. (*Начдисси, ханжал жин аПурри*). ФукIа, ахю адаш.

Иса. Учу, жан чи, гъи хюрчаз гъярача. Увухъди гъалайиъ Аслан ва Къасум гъузди...

Рейганат. Фу гъабхъну, ахю адаш? Уву лап гъялакди, фти-вуш сикинсуз даПнайирси рякъюразуз, аъхир?

Иса. Гъелелиг дубхънайиб фукIа адар. Амма... Хюрчаъ учухъди ихъ гагара шулу.

Рейганат. Ихъ гагара?.. Думу учвухъди тек-бирра хюрчаз гъягъюри шулдайи, аьхир.

Иса. Хъа гъи гъюра, гъаци лазим ву.

Рейганат. Йишв апІузди гъярачва, аьхю адаш?

Иса. Ваь, жан, му ражну энгел хъидарча. Хябяхъ шули хътакбанди вуча... Учухъди гъалайиз гагара гъюб мумкин ву. Гъаци вуйиган, чи, гъи уву яв халачийин ляхнар циб дирчишра хай шулу. Уву... яна, къадийихъди чан адмийирра хъиди, гъаддиз артухъдиси хямир тІибш...

Рейганат. Хулаь саб сеьсибтІан хю имдарш кІурза, аьхю адаш. Узу...

Иса. Ав, жан, увуна Къасум, аьрабара ккибтІну, Ягъдигъарин рягъниккна гъарахай. Ихъ Мислимдиз накъ рягънихъан Эдейбай къаршу гъахъну. ВуйиштІан, ихъ хъубби чувларра дрягъну гъязурди а. Дурар хъади гъачай.

Рейганат. Вари уву гъаписи апІурча, аьхю адаш. Учвуз ягъурлу рякъ ибшри!

Иса. Чухсагъул, чи. *(Ракнар ихъинди)*. Эй, баяр! Рякъюь учІврахъа, гъяйварииин элеай!

Рейганат. Ужуб рякъ ибшричвуз, аьзиз чвийр! Учву хъайи узутІан бахтлу инсан айкІан? Бажагат ашул.

Ислягъ уьмур багъри жил'ин

Уьбхя уву, я жан Аллагъ.

Йиз гъардшарин ишри кІул'ин

Аку ригъна марцци завар.

(Хулазди Къасум гъюрайиб гъеебхъу Рейганат жин шулу).

Къасум. Я риш, Рейганат! Наши гъаму?

Рейганат. *(Къялхъянди дуфну, Къасумрин къялак ханжал кучру)*. Гъан, гъидиснин узу уву? Фици ву? Ма, бис ханжал. Яракъ хъадрударихъди женгназ удучІвурдарза.

(Циб вахтна женг гъабхуру дурари. Учв ккагърайиган, Рейганатди)

Рейганат. Аьхю адашди увуз рягъниккна гъарах гъапну.

Къасум. *(гъюрслу духъну)*. Хъана узу?! Гъабшида! Валлагъ, мурари узкан рихшанд апІура! Гъарган ккибтІуз, узу учвуз дажи вуйин?

Рейганат. Аьхю адашди гъаци гъапнийи.

Къасум. Дурар чпиз кефар апІуз гъарйигъан хюрчаз гъягъюра, хъа узу дурарихъ хъитІнайи гъаравашси: сари му апІин, сари – тму апІин... КІул гъаллаж дубхънайиз!..

Рейганат. Хъа яв фу ляхнар аяв, Къасум?

Къасум. Учү баярихъди Хючназ гъягъюз йикърар дапІнача.

Рейганат. *(Язухъ дубхъну)*. Хъа яв фу ляхнар аяв, Къасум?

Къасум. Баярихъди Хючназ гъягъюз йикърар дапІнайча.

Рейганат. Хючназ?

Къасум. Ав. Гъаму ражнусан кюмек апІин узуз, чи.

Рейганат. Гъан, гъарах яв Хючназ. Хъа къяляхъ гъюруган, яв дустарихъди ихъ хюйирра хъади гъачай.

Къасум. *(Шади)*. Чухсагъул, чи. Лиг гъа, аьхю гъадашдиз дидкан хабар дарибшри!

(Аслан гъюри гъеебхъиган, Къасум жин шулу).

Аслан. Рейганат, учвуз Иса адашди... Хъа Къасум наши?

Рейганат. Узу гъязур вуза, адаш. Гъамус гъярача...

Аслан. Гъит Къасумри Эдейбалихъ гъубзу йиз тембеку абхъру кисера хури. Къан мапІанай!..

Рейганат. Саламат йихъ, адаш. Ухди гъюруча.
(*Ярхлаан «Чюллерийъ, чюллерийъ, Шербан ахъна эллерийъ» мялийин сес шулу*).

Аслан. Шербан вуш кIурза. Гъи гъаз-вуш къан гъапIну... Чаз уьлин къацI-ра гъивну дит. (*Гъягъюру*).

Рейганат. Гъит, гъюри, харарин жуксибра дапIназа. Дугъаз, гъавалу бейчарайиз, гъаму ихъ халтIан сарун жара хал айинхъа?

(*Шербан гъюру*).

Шербан. Рейганат!

Рейганат. Гъач, Шербан бажи, гъач... Уву наънан – мушва йишвар наънан?.. Хайир-хабар, Шербан бажи. Гъаз дийигънава? КудучIв гъаминди, деъ, халавадан...

Шербан. Деуз вахтар айинхъа,
Деъбаъ бахтар айинхъа?

Рейганат. Увур бахтлу дарш, Шербан бажи, бахтлур сарун фуж ву?

Шербан. Йиз бахт... Йиз бахт... Йиз бахт яв хилиъ а, йиз Гъюри-пери. Мислимсир чве хъайир, увутIан бахтлу инсан айкIан? Хъа йиз бахт набши? Хъа узу фила бахтлу шулу? Узу фила бахтлу апIуз ккава?

Рейганат. Узу ихъ йикърар кIваълан гъаънадарза, Шербан бажи. Ихъ мяс-ляаът гъабшиси, узу...

Шербан. Гъапнийва йиз Мислимдикна?

Рейганат. Думу рази ву, Шербан бажи. Узу гъаму халачи гъадабтIиган, дугъу уву чаз швушвди хурза гъапну. Гурлу сумчирра дапIну.

Шербан. Йиз Мислимди гъаци гъапнийин?

Рейганат. Ав, Шербан бажи, Мислим адашди гъаци гъапнийи. Чан шивра чпин абайин хулаз гъаурза гъапну. «Шербансир гюзел дишагъли гъитну, думу зурба гъаранту йиз гъаз вухъа?» – магъа дугъан гафар...

Шербан. Жан йиз Мислим,
Шад чюнгрин сим...

Уву жараси даркIруб узуз аьгъяйзуз, аьхир!.. Хъа йиз Мислимдиз. Йиз Мислимдиз веледар айин?

Рейганат. Юкъур риш. Анжагъ юкъур риш, Шербан бажи...

Шербан. Хъа баяр? Саркъан бай адарин?

Рейганат. Ваъ, Шербан бажи, баяр адар. Гъаз-вуш дурариз бай къисмат шуладар.

Шербан. Вари гъадму дишагълийин тахсир ву. Дугъаз йиз Мислим ккундар! Эгер ккундийиш, байра хъидийи!..

Рейганат. Дици макIана, Шербан бажи. Бейчара Гюлюсюм бажийин жан-иман гъябгъюра, чпиз сар бай духъну ккунди! Маллайихъна кIаж апIузра кмиди гъушну, мискин...

Шербан. Гъя-гъя-гъя! Малайихъна!.. Хъа маллайихъан фу шулу, маллайиз фу аьгъя? Узухъна гъаз гъафундар, узухъна?

Рейганат. Кюмек апIуйва, Шербан бажи?

Шербан. Гъелбет, апIуйза, йиз Гъюри-пери. Гъан, баладар... Бай йиз гардандиъ ишри. Сумчир дапIну хъайигъан узу йиз Мислимдихъ кюкюсир бай хъиршуз гъитарза. КIару улар айир... Манир... Чан адашси гъумралур. Дарш хъугърадарва?!

Рейганат. Хъугъраза, Шербан бажи. Гъаз хъугъурдар?

(*Асландин сес: «Рейганат, къан апIурачва!»*)

Рейганат. Гъярача, Аслан гъдаш, гъярача.

Шербан. Жан йиз Гъюри-пери, ув'ин
Бахил духъна сар кас хаин.
Шлихъ-вушра юкІв мидипан яв!
Футнайинуб дубхъна дюн'я!

Рейганат. Гъапру футна? Шилкан футна? Фуж уз'ин бахил духъна, Шербан бажи? Уву фйир кІурава?

Шербан. Гъягъидиза сарун.

Рейганат. Харарин жуксиб дапІназа, Шербан бажи. Деъ гъаминди, ипІин.

Шербан. Чухсагъул, Гъюри-пери, ксундарзуз.

Рейганат. Дици вуш, гъаму уъл яв таврайиъ ив. Гаш гъабхъиш...

Шербан. Ихтият йихъ, Гъюри-пери,

Вари дар увуси дугъри.

Рейганат. Бахтлу ишриву, Шербан бажи.

КЪЮБПИ ПЕРДЕ

(Гъалайиъ. Рейганатди гъадабкъу гвар ичІи апІурайиган, хулазди Асландихъди Гъижар гъюру).

Рейганат. Вагъ! Дада! Уву гъюз ккайир дайва, аьхир? Гъаз гъафунва, дада, фукІара гъабхъиб айин?

Гъижар. Учву рякъюз гъафунза. Тмуну баяр наши? Иса наан а, Аслан?

Аслан. Иса адаш ва Мислим адаш хюрчаъ а, хъа Къасум рягъниккна душна.

Гъижар. Узу, йиз риш, уву гъулаз хъади гъягъюз дуфнайир вуза. Уву гъамус хъуркънайи риш вува.

Рейганат. Уву фу кІурава, дада?! Узу гъич наанкІа гъягъидарза!

Гъижар. Уву узу кІурубдихъ хъебехъ, йиз риш. Мици хай даршул. Инсанари жюрбежюр хабрар, футнийир адагъуб мумкин ву. Яв кІул ккун апІури учухъна инсанар гъюра. Гъалайиъ хъуб шуран ляхин дар!

Рейганат. Узу йиз гъардшарихъди хъаза, дада. Хъа жилириз гъягъюз узу гъелелиг духънадарза.

Гъижар. Вушра, му ляхин узуз къабулди дарзуз, жан риш.

Рейганат. Фу гъабхъну, дада?

Гъижар. Увуз пузра ккунди адайзуз, хъа вушра кІурза. Янаки... уву нирихъшлихъди-вуш гъюрюшмиш шула кІури, деебхъназуз.

Рейганат. Вайгъарай! Шлихъди? Жан дада, шли гъапунвуз? Увушлихъ хъугърава? Думу гафар шлиндар вуш узуз аьгъязуз, гъадму футнакар Гюлседефдихъ хъугърава, хъа яв багъри шур'ин ихтибар алдарияв?

Аслан. Думу анжагъ шлин-вуш футна ву, дада. Йигъ-йишв Рейганат ич багахъ хъадарин!..

Гъижар. Футнийир футнийирди гъузур. Хъа фици вушра, хъуркънайи риш чан абйир-бабарин багахъ ужу шул.

Аслан. Иса гъадашдизра думу гъулаз гъауз ккун гъабхънийи, хъа Рейганат, гъалайиъ гъузурза кІури, инкар гъахъну... Дада, узу цал'ина улдучІвурза.

Дада. Гъарах, йиз бай, лиг.

Гъижар. Рейганат, гъязур йихъ, йиз риш, гъягъюрухъа ихъ хулаз. Читин вахтар дуфна. Гъарйишван чІуру нивкІарра рякъюрузуз.

Рейганат. Фу шулушра, узу йиз гъардшарихъди гъузурза! Гъадрариз ву-йиб узузра ибшри!

Гъижар. Фукъан инкар риш вува уву? Дадаин машнаъ нит хъну дийигъру велед шулин? Гъубшу ражнура, узу уву хъади гъягъбан гафар гъапган, ичв гагайира яв тереф гъибиснийи, риш чан гъардшарихъди гъузри, кIури. Дугъкан саб хайиртIан зарар адар, риш дар - Аьраб-Зангу ву, кIури. БицIидихъанмина уву яв гъардшари шюшкеси вердиш апIруган: баярихъди хюрчаз гъягъруган, узу гаф гъапиш - ичв гагайи йиз улхъан йивуйи. Гъадму ичв гага ву уву гъамцир хъуз гъитур. Амма дявйириъ хъуб дишагълийин ляхин дар, жан риш.

Рейганат. Сабра дарди гъалаб кавук, дада. Лиг, кIаму шула сарун. Уву гвар сацIибсан дабкъ, узу ихъ жара ляхнариз лигурза.

(Хулазди Аьлихан ва Аслан гъюру).

Аслан. Магъа, дада, Аллагъди ухъуз сарсана багъа хялижв гъаъну. Гъяжди-ан гъюрайи Аьлихан халу къабул апIуб сифтена-сифте ухъуз къисмат гъабхъну.

Аьлихан. *(Хулкан килигури).* Увуз шюкюр ибшри, первердигар, магъа яв амриинди багъри юрдназра дуфну хъуркъунза...

Гъижар. Увуз хушгелди, Аьлихан. Хъа уву Гъяждиз душна кIурайики?.. Яв гъяж Аллагъди къабул апIри.

Аьлихан. Чухсагъул, Гъижар.

Аслан. Гъан, деъ ари, Аьлихан халу! Дийигъну ихтилатар даршул.

Гъамус увуз, гъюрматлу Аьлихан халу, хуланра хушгелди!..

Аьлихан. Сагъ ишри, йиз бай!..

Гъижар. Фици гъахъунва, Аьлихан, гъяждиъ?

Аьлихан. Худайиз шюкюр ибшри, душну гъафунза, Гъижар... Жандин сагъ'вал фици вуяв?

Гъижар. Инжиквал адариз, чухсагъул... СабцIиб уларин акв кам дубхъ-найиз, дарш жара аьрз адариз...

Рейганат. Увуз хушгелди, Аьлихан халу!..

Аьлихан. Сагъ ишри, йиз риш... Уву, жан... *(Асландихъинди лигуру).*

Аслан. Ав, Аьлихан халу, му ич чи ву, Рейганат!

Аьлихан. Вагъ, даршулгъа!.. ТI-тI-тI... Саб учву вахтназ лигайчва! ТIиб-хура, баркаван... Астафируллагъ, астафируллагъ... Уву шинтак кайи йигъар кIваин илмийиз, халу... Ярабин, думу накъ дайнхъа? *(Шурлан илдицуру).* Ту, маншаллагъ!.. Магъа ахю риш духънава, жан... Бахтлу уьмур тувривуз!..

Рейганат. Чухсагъул, Аьлихан халу... ЮкIв шад апIрияв. Айран хузавуз, Аьлихан халу, гвар гъаци дабкъну имиза?..

Аьлихан. Аьбкъин, йиз риш, аьбкъин. Гъисиб мани йигъан, абгуру кIури, айрантIан мубарак шейъ бихъурин? *(Гъижариз)* Йиз дустжви Рустам-къади фици ву?

Гъижар. Думура сагъ-саламат ву, Аьлихан, чухсагъул!

Аьлихан. Хъугъай, валлагъ, учву вари гъамци сагъ-саламатди гъяркъюрин – шадвалиан – гъич дарш йицIуд йис гъюнарилан алдахъганси гъабхъизуз...

(Рейганатди Аьлихандиз айран хуру.)

Гъамус, гъюрматлу Гъижар, узуз ичв цIийи хулар мубарак апIуз мюгълет тувай. Узу учвухъна хулаз гъюз ккайза, хъа гъамци хъана ужуйи гъабхъну. Гъа-мура ичв хал ву. Гъаддиз узхъан марцци кIваан бицIи пешкешар къабул апIи-най. *(БачукI дибисну Асландихъна гъюри).* Гъаму бухари бачукI Рустам-къадий-из багъиш апIуз ният ади гъадабгъуб вуйиз. Ма, жан бай, бис.

Аслан. Чухсагъул, Аьлихан халу! Чухсагъул! (*Асланди бачукI улубкIуру*).

Аьлихан. (*Къюб ликринди къяляхъ духъну, лигури*). Ту, маншаллагъ!.. Хиял апIин, устайи бачукI яв кIуллан уьлчме гьадабгъну гьибирхуб ву. Мубарак ибшри!..

Гьижар. Чухсагъул, Аьлихан, жан сагъ апIрияв!..

Аьлихан. (*Гьижарихъинди илтIикIну, дугъахъна шал гьачIабккури*). Ичв цIийи хулар мубарак вуйидар ишри, Гьижар!.. КIвак диривди, гьаму парчасиб йиз хил'ан бисуб увкан ккун апIураза...

Гьижар. Вайгъарай, Аьлихан!.. (*парча бисуру*). Хилар-ликара сагъ ишри-яв...

Аьлихан. Хъа гьаму ягълухъсибра ихъ Рейгъанатдин пай ибшри...

Гьижар. Я кас, уву гьапIрава? Ваъ, ваъ, ваъ...

Аьлихан. Гиран апIурза, йиз пешкеш къабул дарапIиш.

Аслан. Валлагъ, Аьлихан халу, учу кIуруб-даркIрубдихъ аьжуз гьапIунва. Учу бадали гьамцдар харжар...

Аьлихан. Я кас, уву фу харжарикан улхурава?..

Аслан. БачукI, Аьлихан халу, алдабгъну дивузра шлуб ву... фукъан багъа бачукI вушра. Хъа чалма... Яв чалма мубарак ибшри! Гьамусдихъангина уву Аьлихан халу ваъ, хъа Гъяжи-Аьлихан халу вува.

Аьлихан. Ярабин, Аслан, йиз дустжви Рустам-къадийи гьаму ихъ юрдназ гьапIу ужувлан инсанар гъавриъ шуйкIан?

Аслан. Ав, арайиъ мясляаът адарди, чиб-чпихъди гъярхънайи мягълар гагайи, албагну, сатIи гьапIну. Хъа къадийин вазифара гьадму даринхъа?

Аьлихан. Вазифа ву, хъа вушра... Гъалайин гъаравлиъ учву, чан баяр, дерккна. Сар шли-вуш, учв юрднан аьхюр гъахъиган, чан баяр хатIасуз ва саламат йишваъ гьитуйи. Хъа дугъу учву фунур душмнизра жаваб тувру улхъан жергейиъ гьитна.

Гьижар. Гъаци дубхънура ккунду, Гъяжи-Аьлихан. Гъит къадийин баяр ихъ ата-бабйириз лайикълудар ишри.

Гьижар. Узура хурагназ лигидиза. (*Гъягъюру*.)

Къасум. (*Хулазди гъюри*). Салам алейкум! Вагъ, ухъуз хяларра аки! Увуз хушгелди, гьюрматлу Гъяжи-Аьлихан халу!

Аьлихан. (*Къасумрикан килигури*). Маншаллагъ, маншаллагъ!.. Халис эскер вува! Ай-аман, илим урхувал кIваълан гьапIнашалвагъа, Къасум!

Къасум. Ва-а-а, Гъяжи-Аьлихан халу... Мюгълет ккабхъси, китаб хилиъ шулиз.

Аьлихан. Баркаллагъ, йиз бай, баркаллагъ... Аллагъдин келима кIваълан гьапIну ккундар...

Аслан. Къасум, душну, Гъяжи-Аьлихан халуин гъяйвнилан пирпйир алдагъну, думу фаракъат апIин.

Аьлихан. (*Гъягъюрайи Къасумриз*). Къяляхъ гъюрури, йиз бай, гьюрбйир-ра акъбин... Дурариъ увуз саб бицIи пешкешсибра айиз...

Аслан. Узура, гъалайилан саб ул гатIабхъну, гьидиза, Гъяжи-Аьлихан халу. (*Гъягъюру*.)

Аьлихан. (*Ялгъузди гъузу Аьлиханди сюбюгънар адагъуру ва, дурар хъаъри, чав чаз*). Гьамцдар баяр ва гьамцир риш хъайи Рустам-къадина Гьижар бахтлу дарди, фуж бахтлу хъидихъа? Баяр халис асланар ву, вари... Гьадму Рустам-къадина Гьижар дарин йиз жигьил уьмур кур гьапIдар?! Гъургза дурари! Гьижари гьадму ктагънийи...

Пагъ, думу йигъ!.. Фукъан вахт гъубшну дидхъанмина? Гъач гъисаб апІухъа. Ав, дюзди ягъчІвурна шубуд йис... Рустам-къадийиз хъирснайи Гъижар ярквраз сарди дурчариз гъягъюрайи... Пагъ, терс йигъра дайинхъа!.. (*Чахъ фуужкІа хъепехъуради гъахънуш кІури, къурхулудиси урчІарихъинди лигуру. Саламат духъну*). Хъа кІван зиян сагъ шуладар... Гъамус дид'ин квил алабхъурайидар гъадрарин веледар ву. Жигъил вахтна абайина бабу... Хъа гъамус веледари... дурарин дибаш'вали, мердвали, зиреквали... Хъа йиздар? Шими гатйир ву! Шубридра!.. Гъаддиз гъаму гъалара йиздариина ваъ, хъа Рустам-къадийин баяриина ихтибар дапІнадарин?

(*Гъюрбйир хъади Къасум гъюру*).

Къасум. (*Аьлихандин улихъ гъюрбйир диври*). У-уф-ф, Гъяжи-Аьлихан халу... Жигъилиз пуз лайикълу гафарра дар, амма... увура яв гъаму гъюрбйириъ айи гъагъра ярхла Меккайианмина хъади гъафи гъяйван гизаф гъунарлу гъяйванат ву... Дидиз мух квивунза.

Аьлихан. Ужуб гъапІунва, йиз бай!.. Аьраб жинснан айгъур ву думу. Мешгъед шагърин базариин гъадабгъуб... Хъудварж аьбасси дидихъ гъяйифкъан дарди тувунза... Гъюрбйириъ айидар китабар вуйиз. Бисмиллагъи рягъмани рягъим... (*Гъюрбйириан китаб адабгъури*). Ма, жан бай... Лиг гъа, китаб улин ниниси уьбх... Му китаб башкъа китаб ву...

(*Къасумри китаб сифте унтІак кивру, хъасин дидиз мак дапІну, мухрик кабсру. Рейгъанат гъюру*)...

(*Гъяйвнарин ликарин сес*).

Рейгъанат. Гагакъар гъюрайиси ву, Аьлихан халу.

(*Гъягъюру. Хулазди Рустам-къади ва Иса учІвру. Дурарин къяляхъди Асланра гъюру*.)

Рустам-къади. Салам аьлейкум! Вагъ, ухъуз хялижвра аки. Увуз хушгелди, Аьлихан. Яв гъяж Аллагъди къабул апІри.

Аьлихан. Чухсагъул, Рустам-къади.

Иса. Салам аьлейкум, Аьлихан халу. ГъипІуб-гъубхъуб гъялал ибшривуз!..

Аьлихан. Чухсагъул, Иса, чухсагъул, йиз бай...

Рустам-къади. Аьхю шив, ихъ суфрайиз лиг. Гъан, Аьлихан, кидибт учуз, увуз фу гъябкънуш, фу гъеобхънуш... Яв сефер фициб гъабхънуш...

Аьлихан. Сефер, гъюрматлу ксар, гизаф ягъурлуб гъабхъниз. Дидкан хъайи-хъайиси чан вахтна ктибтурза, хъа гъамус... гъамус, гъюрматлу баяр, жарабдикан пуз ккундазуз... Учву гъи хюрчаъ гъахъунчва, амма... Амма хюрч, аьзиз ксар, ухъухъ хъипрайиси ву... Ав... Гъаддиз, хулазкъан дурушди, сифте гъамина улукънийза... Учвуз хабар дебккуз. Гъич аьгъячвуз?..

Рустам-къади. Гъай аман, Надир-шагъдикан пуз ккундашулвуз гъа?..

Аьлихан. (*Тяжублуди*). Вагъ!.. Дидкан минара хабар хъубкънин, дарш йиз фикрар урхурава?

Рустам-къади. Гъм-м-м... Уву Дербентдиан фила гъафунва, Аьлихан?

Аьлихан. Сан душаваъ аза...

Рустам-къади. Хъа узу дилин накъ хябхъди дуфназа. (*Къадийи къайлан адабгъуру*). Накъ учу, яна узу, къази-къумухарин Сурхай-хан, жвюгъярин уцми Аьгъмедхан, гъадму ихъ гъуншиза кІуру Мясумхан ва жарадар Дербентдин беглар бегийихъ хъача. Хъа увуз ич багахъ хъана фуж хъайиш, аьгъявуз? Аьгъдарвуз!.. Гъадму Надир-шагъ вуза кІуру вягъшийин илчи... Аббас-Мирза-шагъ-заде!..

Аьлихан. Вагь, дици вуйиган, думу теркисалат чан илчира гьауз хьуркьну йипа? Гьяждиан кьяляхь гьюру рякьяриь НадирикантІан башкьа ихтилатар адайи... Улихьнаси ихьдари хуси йивну гьачІи чан чве Ибрагьимхандин кьисас алдабгьуз гьюра, кІур... Хюрчаз...

Рустам-къади. Гьадму чан чвуччвуз гьибихьуб чазра бихьур! Иншаллагь!

Аьлихан. Яв гафар Аллагьдиз ерхьри, аьхюр...

(Гьайвнарин ликарин сес шулу.)

Иса. Инсанар дуфнайиси ву, гага.

Рустам-къади. Гьач йип дурариз, йиз бай.

(Иса удучІуру ва баярра хьади кьяляхь гьюру. Ахшам-сабах данІну, вари дььру).

Рустам-къади. Гьюрматлу жямьяьт, учу гьи хюрчаь гьахьунча... Чилихьбарин сив, Жуф дагь, Жухна тепе, Бендлин гьар вуйиси гьитІиркІунча... Сугьакк ва Гьунна мягьаларин агьалйиризра хабар дебккунча. Ваь, дустар, думу душмнарив ухьухь хюрч хьипуз гьитдархьа. Хюрчабнар ухьу шулхьа! Вари Дагьустан иранарив кьаршуди гьудужвура. Табасаран вилайат фу ву? БиЦи ччилан саб гьидикь! Хьа гьадму жилин биЦи парчайи ихь душмнарив архаинвал туврадар. Гьадмура бисуз ккунда. Хьа хьибдар! Фунур душмнин улихьра ихь юрднан азадвал ухьу уьбхидихьа!

Аьлихан. ИкибаштІан, аьхюр... Хьа, йипа, Надирин илчийиз фициб жаваб тувунчва?

Рустам-къади. Дугьу Надир-шагь икрам апІури къабул апІбан теклиф дивнийи. Шагьдин пайдгьиккна уч духьнайи варж агьзрариинди гучІар тувуз хьюгьнийи... Кьушум хьа, кІурайи, вичІна-чичІ... Сар Шагьсеневдин атлуйирин къадар къад агьзурилан зиина. Гьамцдар ву, Аьлихан, аьгьвалатар!..

Аьлихан. *(Ухьт алдабхьну).* Хабрар юкІв шад апІру хабрарикан дар. Читин йигьар улуркьура... Дугьриданра, душмандиз гьадиб къадарнан кьушмарра а...

Рустам-къади. Ишри! Гьадрарихьна гьадрарстар хьана ишри! Хьа ухьу цІиб вуйин?

Аьлихан. Дици вуйиган ухьуз гьубзру имдад...

Рустам-къади. Ухьуз гьубзру имдад саб ву. Кьяжрар лайикьлуди кьаршуламиш апІуб! Ухьу, яхлар, кюрйир, жвьогьяр – вари дагьлуйир сагІи хьуб! Гьаму хил ин али тубарси, ижми гьурдаз уч духьну *(гьурд чІюбкьюру)*, лазим вахтна гьямшарйирин хьюхьяр чархьуб!

Аьлихан. Яв гьарсаб гаф, гьюрматлу Рустам-къади, гьизилин кка... дурар Аллагьдиз ерхьрияв! *(«Наузубиллагь!» дупну, машиналан хил алдатуру).*

.. Узуз гьулаз гьягьюз ихтияр тув, Рустам-къади. Кьан шула.

Иса. Дици дюзди гьюрадар, Гьяжи-Аьлихан халу. Уьлкьан дирипІди...

Аьлихан. Чухсагьул, йиз бай, дициб гаш'вал адариз. Ихтияр тув, Рустам-къади...

Рустам-къади. Саб дупну уву гьаз гьялак гьашива?

Аьлихан. Узуз, дугьриданра, вахт ву, гьягьидиза. *(Иса ликриин шулу).* Иса, уву гьудужвуб лазим дар, халу. Инжик махьан... Узу Кьасумри вушра гьаьру. *(Кьасумриз).* Гьадму ихь гьюрбйирстарра гьадагь, йиз бай. Гежехайир учвуз!.. *(Гьягьюру).*

Рустам-къади. Гьамус йипай, жямьяьт, ухьуз фу таза хабар аш. Учу гьи вари Табасаран вуйиси гьитІиркІунча, вари халкьдиз Надирикан хабар дебккунча. Учвуз фу гьеебхьунчвуз? Фу гьябкьюнчвуз?..

Аслан. Хючназ Сурхай-ханра дуфна, Аьгьмедхан уцмира гьязур ву...

Иса. Дидланра савайи, йицIуд агьзурихьна аварарра ухьухьна рякьюъ а, кIур.

Рустам-къади. Вари халкъар уч йихъай, яракьламиш йихъай! Ич абайи ихтилатар апIури шуйи... Улихьдин вахтна Табасаран гизаф къувватлу вилаят гьабхьну, кIури... Хъа гьира ухьу думукъан зяифди дархъа!!! Гьюрматлу жаямяаьтар, гьамциб сикинсуз вахтна варитIан асасуб сабвал ву. СабвалтIан мюгькам гъала гьич шулин? Гаф ва къаст саб вуйи халкъ, чан къадар ахьюб даршра, ккабгъуз шлу къувват адар! Думу гъала ву, мюгькам гъала!

Магъа гъала... Думу дивру вахтна зурба мил гьабхьнийи – вари Табасаран айи думу милаъ... ахьюр-бициIир, жилижви-дишагъли дарпиди – вари! Халкъдиъ либхурайи юкIвра, дидиъ айи гьяракатра саб вуйи... Иншаллагъ, гъаци хьузра хьибди!

Иса. Яв гафар Аллагъдиз ерхъри, гага! Гъала диврайиган ихъ халкъ фици милаъ гъахьнуш, закур, гъала уьбхруган, гъаци женгнаъра хьиди!..

Сесер. Гъяжрарин кIулар чIаркIурхъа! ЦIа иливурхъа дурарин!

Рустам-къади. Чухсагъул, жаямяаьт! Чухсагъул, игитар! Учвустар асланар хъади, Надир-шагъдин къюлар дарбадагъин апIурхъа!

ШУБУЪПИ ПЕРДЕ

(Йишв. Къазим-пашайин чадур. Дидин улихъ – Гюлседеф ва Аьлихан).

Аьлихан. Лиг гъа, Гюлседеф, вари узу гъаписи апIин. Саб артухъ гаф дарибшри.

Гюлседеф. Гъадму Гюлседеф ччвурнахъ «бикара» хъапIиш, яв мелзнийн кIашар апIуйин?

Аьлихан. Гъадму яв дутту сацIиб паргар апIин. Уву гъавриъ адарва... Яв улихъна гъамус зурба ва гьюрматлу касар гьюру. Къазимпашайиз яв шит уйинар лазим дар.

Гюлседеф. ХъудубтI! Гъадму гъафиган, лигарва, лазим вуйин-дарин.

Аьлихан. Агъ, макурзана! Яв жандиъра айиштIан!

Гюлседеф. *(Гьюрслу духьну).* Макур увхъан гъудубгъуб вуйиз! Амма йиз макур наан, хъа яв макур наан!

Аьлихан. Пагъ, уву саб мугъан мелзназ лиг!..

Гюлседеф. *(лапра гьюрслу духьну).* Уву йиз мелзнак мукучан, Аьлихан! Эгер узу думу, дугъриданра, хътубчиш, лиг гъа: вари аьламдиз биябур шулву!..

Аьлихан. Увуз саб дупну фу дубхъна, я ахмакъ дишагъли? Мина увуз фу бадали дих дапIна?! Жарабдихъан дарш, гъаму йиз кIулкан кидибтIнайи чалмайихъанкъан нач апIин!..

Гюлседеф. Агъ, къаби сул... Лиг, наанди илтIибкIнуш! Чалмайихъан кIурава?! Уффф, гъайиф!.. Яв аьрсуз кIулкан кидибтIнайи чалмайин гъайиф!..

Аьлихан. Астафируллагъ, астафируллагъ!

Гюлседеф. Уву къабул апIру Гъяж му жиларин алийкIан? *(аьлхьюру)* Къюб вазлин арайиъ Гъяждиъ аза кIури инсанарин улар йитIнава! Яв Гъяж фу вуш узус ужуйи аьгъязуз. Гъатмагъа яв Гъяж! *(Къазим-пашайин чадур улупуру)* Къюб вазлин арайиъ уву дугъахъ лукIвал апIури гъахьиб узус аьгъдар кIурава?

Аьлихан. Астафируллагъ! Астафируллагъ!

Гюлседеф. Мекка-Мединайихъанра увусир теркисалатдикан адми кадауз даршул.

Авлихан. ЧЯаьн! Бес ву! ХъисибтІ, я хал ккадабхъуз ужур!

Гюлседеф (*саламатди ва яваш сесниинди*). Ибшри, Авлихан... Ккебехъза... Вушра сабсана кІурза...

Авлихан. Йип, тІуркІуз ужур, йип... Амма ухди йип...

Гюлседеф. КІурза... Гьелбет, кІурза... Хъа уву хъебехъ... Гъач аган, Авлихан, ухъу сад йигъ кІваин апІухъа. Ярхла сад йигъ... Ухъу кьюридра думуган жигъилар вуйхъа... Ва Гъижарра риш вуйи, гъагъму гъалайиь айи Рейгъанатдин дада...

Авлихан. Увуз гъаддиинди фу пуз ккундувуз?

Гюлседеф. Сабур апІин, Авлихан, саціб сабур апІин. КІваин илминив, Гъижариин юкІв улубкънайидар думуган гизаф айи, амма шуран юкІв сар Рустам-къадийихъантІан табигъ апІуз гъабхъундайи. Гъижар Рустам-къадийиз хъирснийи... Думуган имбудари гъирагъ гъивнийи, хъа уву... анжагъ уву – ваъ... Увхъан му далил ах апІуз шуладайвухъан...

Авлихан. Пагъ, му мессебсузди апІру гафариз! Гъебехъдаринра фикир шул: му думуган йиз кІваъ учІвну, душваъ айибдихъ хъпехъури гъахъну.

Гюлседеф. Ваъ, узу думуган яв кІваъ учІвну гъахъундарза, душваъ сар ГъижаризтІан йишв адайи. Амма йиз улариз думуган гъич саризра дярябкъюб гъябкънийи...

Авлихан (*рихшанд кади*). Фу гъябкънийкІан дурариз?

Гюлседеф (*рихшанд кади*). Хъа дурариз гъябкъюб гъадму вуйики, Авлихан... Дурчариз гъярайи Гъижарин къяляхъди тІафалси, гагъ му рукарихъ, гагъ тму рукарихъ жин шули, увура ярквраз гъушивал...

Авлихан (*тамашачйириз, русвагъди*). Яраб гъаму кафтриз гъадму терс йигъан гъабшиб гъябкънийкІан?!

Гюлседеф. Эгер Гъижари чан адахлу Рустам-къадийикна думуган гъабшибдикан хабар дебккнийиш, му чалма кидибтІнайи яв келле гъи йиз улихъ шуйкІан? Гъапундайи, касдин шуру... гъира дугъу думу сир убхюра... Гъаму узуси...

Авлихан. Увуси?!

Гюлседеф. Ав, узуси!.. Гъаз улар хуттарси ктирчурава? Узуси, Авлихан... узуси... Ав, узузра думуган ккебехъну гъузбан сеbeb айзуз...

Авлихан (*рихшанд кади*). Яраб думу фу сеbeb вуйкІан, жиниб дарш?

Гюлседеф. Жиниб дар... Агъ, буш келле жигъилвал! Гъи думу йигъариин фун дибисну аьлхъюрушра ляхин а... Ярабин гъаму гуганайиин йиз юкІв улубкъу йигъарра гъахънийкІан?!

Авлихан. Яв? Уз'ин?! (*гъя-гъя йивури, гъавалуси аьлхъюру*).

Гюлседеф. Аьлхъюрава? Аьлхъ, аьлхъ... Узура аьлхъюраза, саб гъамус ваъ, гизаф йисар вуйиз аьлхъюри. Хъа думуган... Думу йигъан, Гъижари дурчарин гъагъ дапІну йибтІайизкъан, уву, рукаригъ жин духъну, чІурдиз диришвди гъузнийва, Авлихан. Хъа яв къяляхъ узура жин духънайза...

Авлихан. Ту, шейтІан, ту йиз багъхан! Уву инсан дарва, иблис вува! Дургин йибхъ!..

Гюлседеф (*гъягъйир йивури аьлхъюру*). ШейтІнарра, иблисарра уву ва яв тухмиь айидар дарнучвахъа? Гъижари гъагъдикк хилар ккивубра, уву дугъ'ин люкъси алархъубра саб гъабши...

Авлихан. Бес ву! ХъисибтІ, имансуз! ЧЯаьн!..

Гюлседеф (*Аьлихандин гафариз саб фикир тутруври*). Хилар турникк ккайи риш, ришвукъан даршули, аьжуз духънайи, хъа уву жарабдихъ хъай-ва... Риш аьрнакк ккауз саб нуфт гъубзнайи... Амма... Амма Гъижар турниккан сабну хил ккадабгъуз ва гъагъдигъ гъайи куриж гъядябгъну, думу, увуз хабар хъайизра, яв буш келлейиъ абсуз хъуркънийи... (*Аьлихандин хил чалма кидибтІнайи кІулихъна гъябгъюру*). Ав, гъи думу зиян дубхънайи яв кечел кІул чалмайи ккебкна. Йив дидиз бац...

Аьлихан. ЧЯаьн! ЧЯаьн, хал ккадабхъуз ужур!

(*Къазим-паша ва Мягъяммед-къазим гъюру*)

Къазим-паша. Худа аффиз шума! (*Шубриддира машиналан хилар алдатуру*). Зюгъре хядран лишниккди бабкан гъаши Сагъиб-гъиран, вари шагъарин шагъ вуйи Надириз яв, Аллагъдин лукІ Аьлихан, гъуллугъарна чалишмиш'валар бегелмиш хъиди. Дугъу увуз ва яв баяриз гъамусдихъантина уьмур кку-ниси балгуз кюмекар апІиди... Сагъиб-гъирандин адлу меркез вуйи Мешгъед шагъриъ ихъ арайиъ гъабхъи сюгъбат кІваин илмийиз. Му Табасаран кІуру харабайин гъулар-хулар закур ругдихъди саб апІидича. Му терс юрднаъ гъакІи чан гъардшин дерд илцифбан бадали, шагъарин шагъдиз пешкеш вуди милин хъудварж вартІан гюрчег ва успагъи шубар ва гъадмукъан бицидарра гъа-хидича. Хъа ув'ина гъадмуган, ихъ мясляаьт гъабшиси, му юрднан къадивал табшурмиш апІидича. Дидланра савайи, - уву фикир тув, Надир-шагъдин жумартвал фукъан аьхюб вуш! – яв аьхюну бай Къибла Табасарандиз мясумди юламиш апІидича. Гъамус гъадму гъардизра гъамина дих апІин...

(*Аьлихани дих гъапІиган, Гюлседеф гъюру*)

Гюлседеф. (*Къазим-пашайиз икрам апІури, гъюдли сесниинди*). Яв ахшам хайир, жумарт паша! Аллагъди ярхи уьмур тувривуз. Хушгелди-сафагелди.

Къазим-паша. (*Аьлхъюру*). Увуз аферин... уву гизаф дирбаш ва кІул либх-ру дишагъли ву кІури, деебхъназуз. Йип, ханум, гъаму касдикна яв ччвур.

Мягъяммед-Къазим. Узу, ханум, вари шагъарин шагъ Надин хусуси катиб вуза. Сагъиб-гъирандин гъарсаб алдабгъу лик, гъапи гъарсаб гаф китабдиъ бикІураза. Му китаб даима ирс вуди наслариз гъубзрайиб ву. Йип яв ччвур, ханум. Думу китабдик капІурза, гъит насларизра яв ччвур аьгъю ибшри...

Гюлседеф. Йиз ччвур? Йиз ччвур – Гюлседеф...Ваъ, ваъ... Гюлседеф-бика. Гъаци бикІ... «бикара» хъади. Гюл-седеф-бика! (*Мягъяммед-Къазимдиз*). ГъибикІунва? Гюл-седеф-бика... Гъит наслариз узу бикаси аьгъю ишри.

Аьлихан. Агъ, макуурзана!

Гюлседеф. (*Къазим-пашайихъна багахъ духъну*). Гъюрматлу паша, яв тІа-лабар, буйругъар тамам апІуз гъязур вуза.

Къазим-паша. Йип учуз, Гюлседеф ханум, увуз гъалайикан фу аьгъяш. Шли думу уьбхюра?

Гюлседеф. Гъалайин гъаравлиъ айидар ургур гъардаш ву, паша. Сабсана пуз ккундузуз, гъалайиъ ургур чвуччвухъди сар чира а. Рейгъанат ву дугъан ччвур...

Къазим-паша. Вуйин? Ургур чвуччвухъди чира хъайин?

Гюлседеф. Ав, ав. Риш дар гъа – кюкю ву! ДумутІан успагъи риш, дюн`я вуйиси гъилицишра, дихъруб дар.

Къазим-паша. Эгер думу гъацир успагъи риш вуш, узуз дугъахъди гюрюшмиш хъуз кюмек апІин.

Гюлседеф. АпІуруза, паша. Хъана кІуруза. Думу шуран нирихъна гъягъру чан жини жилгъара а.

Къазим-паша. Увуз аьгъявуз гъадму жилгъа?

Гюлседеф. Ав, аьгъязуз.

Къазим-паша. Вуйиган, риш нирихъна гъягъру йишв узуз улупидива. Им-буб вари узу апуруза.

Гюлседеф. Ибшри, гъюрматлу паша. Вари ляхнар увуз ккуниси дюз гъахъиган, узуз вуйи пешкешнаканра уву гъадрархур кIури, фикир вуйиз.

Къазим-паша. Къазим-паша чаз гъуллугъ апурударихъна гизаф жумарт кас ву. Думу жумартвалин увура шагъид хъидива. Узу увуз гъизилин пулиинди чухсагъул пидиза.

Гюлседеф. Аллагъди ярхи уьмур тувривуз, паша. Узхъан шлуб вари апуруза. Гъит думу уткан шуру пашайин гевюл шад апури.

Къазим-паша. Узуз алахъуз ичв юрднан палтарра аькъин узухъна, ичв агъалйирихъан узу жара апуз даршлуси.

Гюлседеф. Хуруза, паша, хуруза. Гъамус ихтияр тув узуз хулаз гъягъюз.

Къазим-паша. Гъарах. Ихтияр вуйиз.

(Гюлседеф гъягъюру)

Къазим-паша. *(Аьлихандиз).* Хъа увуз, Аьлихан, гъамци кIуруза. Уву увуз вафалу вуйиб аьгъязуз. Амма гъагъму гъала бисбан бадали, учуз фициб кюмек апуз шулвухъан?

Аьлихан. Узу, камаллу Къазим-паша, дурарин хизандиъ хъугъвал али инсан вуза. Фила-вушра узхъан саб манигъвал адарди гъалайиз гъягъюз шулзухъан. Эгер узу, жиниди душну, дурарин яракъ чIур гъапиш, фици шул?

Къазим-паша. Хъа фици чIур апурувахъа дурарин яракъ?

Аьлихан. Ханжларин гъашариъ къилан шид убзурза.

Къазим-паша. Ай маншаллагъ, Аьлихан. Эгер уву гъадму ляхин гъапиш, Къазим-пашайин жумартвал хъасин рябкъюрувуз.

Аьлихан. Гъалайиъ фужкIа адру герен дабгну, узу гъаци апуруза. Хъа гъамус, камаллу паша, узузра хулаз гъягъюз ихтияр тув.

Къазим-паша. Ав, узузра ихтияр а, гъарах, нивкI апин... Эгер шулуш...

(Аьлихан, икрам апури, къял-къяляхъди гъягъюру).

Къазим-паша. Уьмрин аьхюну пай дявйириъ гъубшниз... Гъич аьгъявуз, Мягъяммед-Къазим, узу гъарган тяжублу апурайиб фу вуш?

Мягъяммед-Къазим. Йип, паша...

Къазим-паша. Хайлин халис игитар гъяркъюр вуза. Гъам ихъ, мусурмарин, гъамсана къафирарин арайиъра. Ваъ, жилиин игитар цIиб алдар. Амма, гъайиф, усал касарин къадарра аьхюб вуди гъубзра... Ватан, дада, веледар, дустар... жвуван кIул'ин али гъагъму завун тики масу тувру инсандиз, йип, инсан пуз шулин?! Игитар ваъ, гъадму намус гъудубгу хуйир ву узу гъарган тяжублу апурайидар, Мягъяммед-Къазим!.. Агъ, дурарин диван апуб узлан асиллу вуйиш!..

Мягъяммед-Къазим. Магъа гъадрарикан сар, нивкI апин кIури, уву яв амринди гъаци гъаьну имдарва?

Къазим-паша. Агъ, дугъаз думу нивкIукди чан кIул'ина аьхю гъарзар ахъри рябкъри.

Мягъяммед-Къазим. Хъа вушра, Къазим-паша, усал адмийирра лазим ву...

Къазим-паша. Гъайиф, фукъан дирбаш халкъдизра чан усал адмийир а. Табасаран халкъ гизаф дирбаш халкъ ву. Думу халкъдин хасият аьгъю апибан бадали, табасаран чIалра кмиди гъудубгъунза. Лиг, гъагъму Бендлин гъарин таблиъ айи бици гушк гъадабгъуз даршули, ихъ къюд йигъ гъабхъундаин?

Гъамус магъа улихъ многъкам гъала дийибгъна. Хъа Надир-шагъ ккилигура... Гужниинди даршлуган, аъмал дапІну ккунду. Дявдин хасият гъациб ву. Ухъу гъала фу дапІнура гъадабгъну ккунду.

Мягъяммед-Къазим. Ав... Думуган Надир-шагъдин дердра яваш шул.

Къазим-паша. ИкибаштІан... Иллагъки, гъалайин ришра чан хабаъ итиш... Дугъан ччвур фици вуйи?

Мягъяммед-Къазим. Рейгъанат...

Къазим-паша. Рейгъанат ваъ, Мягъяммед-Къазим...

Мягъяммед-Къазим. Хъа фици?

Къазим-паша. (*ХътІерциури*). Рей-гъанат-бика!.. (*Къюридра аьлхъюру*).

ЮКЪУБПИ ПЕРДЕ

(*Рубас нирин гъирагъ. Чан дуст шубарихъди Рейгъанат*).

1-риш. Я шубар, накъ узухъ фициб тІублан хъапІнуш, лигайчва!

2-риш. Хъа Гюлеятдиз, лишан кипруган, гъахи парчйир учвуз гъяркъиш, фу кІарчва.

3-риш. Фука аьламатнануб гъабхундар.

1-риш. Аьламатнандар вуш, дарш лигуз, учу увухъна гъидича.

2-риш. Хъа уву хъирсри фужкІа гъюрадарин, Рейгъанат?

Рейгъанат. Йиз гъялаки йишв адариз.

Гюлеят. Гъачай, гъягъюрухъа, вахт ву.

Рейгъанат. Уччу гъарахай, узу саццибсан нирихъ гъузурза.

1-риш. Уву нир'ин аьшкълу духъну имиди, жигъилвал гъебгра гъа, Рейгъанат.

(*Шубар гъягъюру*)

Рейгъанат. Ай, жан Рубас, магъа хъана увухъна дуфназа. Йиз багахъ хъайи дадара, чира сар уву дарнахъа? Увухъди гаф-чІал гъапІган, кІваз гъадмукъан рягъят шулизки... чалан гъванар алдахъси... Я увхъанра саб жаваб адар... Баладар. Узуз уву гъамци дикъятлуди йиз гафарихъ хъпехъувал, яв шериквал бес вузуз. Яраб, закурин йигъ фициб шуйкІан?...

Къазим-паша. (*Рукарихъан за шули*). Закур? Хъа закур, гюзел, завар акур!..

Рейгъанат. (*ГучІ дубхъну, гъедергури*). Вагъ, уву фуж вува? (*Ханжал уьчІюбгъюру*).

Къазим-паша. Яваш, кІару улар, яваш! Узу уркарва гъа!

Рейгъанат. (*Хъял кадиси*). Уву мина фици адахъур вува? Дарш йиз къяляхъди гъафунва, жин-жинди, тІафалси?

Къазим-паша. (*Аьлхъюри, чакан клигури*). Узу тІафлиз ухшар вуйин дарш?

Рейгъанат. ТІафларра жюрбежюрдар шулу. Садар, мисалназ, гъяйвар-гамшар гъитІикІрудар, хъа тмундар...

Къазим-паша. Узу, кІару улар, я уву кІурайи гъадму садарикан, я тмундарикан дарза. Узу...

Рейгъанат (*рихшад кадиси*). Уву фундарикан вуйкІан?

Къазим-паша. Шид хай шулин? (*Рейгъанатди шид айи гвар тувру*). Узу гюрчегвалихъ лицрударикан вуза. Мисалназ, йиз улар сар шурахъ лицура...

Рейгъанат. Фуж вуйкІан думу риш?

Къазим-паша. Думу шураз йиз кІваъ айи гъарайнакан хабаркъан адар.

Рейганат. Хъа ашкар апІин дугъаз яв кІваъ айиб.
Къазим-паша. Думу Гъюри-перийиз гучІ шул кІури, кин казуз.
Рейганат. Белки, думу риш думукъан гучІрударикан даршул?
Къазим-паша. Мумкин ву...
Рейганат. Хъа фуж ву думу бахтавар?
Къазим-паша. Уву, кІару улар, уву!
Рейганат. Гъамусдиз уву гъяркъюр дарзуз, аьхир... Хъа уву наьнан вува?
Къазим-паша. Узу заан Табасарандиан вуза! Гъи гъамциб сикинсуз вахтна вари мягъялариан инсанар уч шула. Душмандин къадар цІиб дар. *(Яваидиси Рейганатдиз багахъ шулу).*
Рейганат. Узу наьнан аьгъявуз?
Къазим-паша. Узуз уву ужуйи аьгъязуз.
Рейганат. Гъамус магъа узуз увура аьгъю шулазуз.
Къазим-паша. Аьгъю шула кІури, гъапІурвахъа, йиз кІван гъарайназ жа-ваб адруган.
(Ахмиш шулайи нирин сес. Хъасин – жаргъурайи гъяйвнарин ликарин сес).
Рейганат. Узуз гъягъюз вахт ву.
Къазим-паша. Яваш, саб суал...
Рейганат. Тяди йип!
Къазим-паша. Узуз закур хъяхъдира гъамина гъюз ихтияр айин?
Рейганат. Ваъ!.. ГъазкІа дарив закурра мина дуфну! Уву рьякъюб мумкин ву!
Къазим-паша. Узу думукъан гучІрударикан дарза.
Рейганат. *(Аьлхъюру).* Уву бегъем нит вуваки!.. Гъан, гъарах, гъарах...уву кІуриси ибшри!..
Къазим-паша. Вуйин?! *(Шадвалиан ялхъвансибра апІуру).* Дици вуш!.. Дици вуш... узу гъитІирхза!
Рейганат. Яраб, уву фуж вуйкІан мицир? Ва гъаз яв сес, яв гафар йиз кІаз гъамкъан хуш гъахъну? Узуз узу аьгъю шуладарзуз... Рейганат гъаму уву вува, вая... *(аьлхъюру).*
(Рейганат гъушиган, Къазим-паша ва Гюлседеф гъюру).
Къазим-паша. *(Гюлседефдиз).* Гъарах шуран къяляхъди!

ХЪУБПИ ПЕРДЕ

(Шубарин сягъна. Дурари Рейганат кабалгура, швушвди).
(Аьлихан хъади, Къасум гъюру. Аьлихандик тавра ка.)

Къасум. Рейганат, уву нирихъна душну ккунду, чи.
Рейганат. Узу нир`ан таза шид хъади гъамус дуфну имиза, Къасум. Шид лазимди авуз?
Къасум. Ваъ, уву нирихъна душну, гъюрматлу Гъяжи-Аьлихан халуийн палтар кажагъну ккунду.
Аьлихан. Узу бегъем къаби гъахънуш кІурза - узхъан йиз жан хъчІюбхюз шули имбубси дар. Багъишламиш апІин, йиз риш, ув`ин гъагъ илипурайивалин! Нирихъ батІриъ ахъунзу. Палтарик гъудган кимдар.
Къасум. Думу фу гаф ву, Гъяжи-Аьлихан халу! Увусир марцци касдин палат убччуб йиз чуччуз ахю савабарикан ву.

Рейганат. Узу гьамусяаьт душну гьюруза! (*Гьягьюру*).

Аьлихан. Уф, кьабивал. Ликризра ищцу гьапси ву. Саб йирси-чюру палат гьабхьнийишра, хьибдийи, Кьасум.

Кьасум. Гьамусяаьт, Гьяжи-Аьлихан халу.

(*Кьасум удучИвиган, Аьлихан жигьил байси гьедергуру ва керхнайи яракьарикан клигуз хьюгьюру. Кьасум гьюру*).

Кьасум. Ма, хьабхь, Гьяжи-Аьлихан халу.

Аьлихан. Чухсагьул, йиз бай. Уз'ина гьибирхубсиб ву. Хьа... Кьасум! Дарибшири саб ляхин... Амма саб женг-менг гьабхьиш, гьардшар гьязурди вуйин? Гьардшар наан а?

Кьасум. Фикир мапІан, гьюрматлу Гьяжи-Аьлихан халу, фициб женгназра учу гьязур вуча.

Аьлихан. Дици вуш, ухьуз душмнарехьан гучІ адар. (*чан кІул бисури*). Астафируллагь-астафируллагь! Йиз ахмакь келлейиз лига - вари кІваьлан гьабгьюри дубхьнайиз! Гьамциб ляхинра апІруб вуйинхьа, эгер кІул-кІул ин алш?!

Кьасум. Фу гьабхьну, гьюрматлу мялим?

Аьлихан. Хьа гьадму узу алдаку йишвахь Гьяждиан гьабхи кьур`ан айи чанта гьубзниз. Узу гьайван минди ктапІайиз, душвахь хьайи марцци ахью гьвандин дивнийза. Астафируллагь-астафируллагь! Узу хьана дина гьамус фици гьягьиди?!

Кьасум. Гьяжи-Аьлихан халу, узу имиди, уву дина гьягьюб ухшарра дар, гьюрматлу кас. Гьамусяаьт узу, йиз гьайвниинди душну, думу кьур`ан айи чанта хуруза. Анжагь узуз гьардшари улам апІуз табшурмиш дапІнайи рякькан фикир кайиз. Узу гьайиз, багьишламиш апІин гьюрматлу мялим, узу увуз табшуругь туврайивалин... узу гьайиз, милин уву лигарва.

Аьлихан. Яв инсанвализ ахью чухсагьул, йиз бай! Гаф адар, узу мушвлан гюзчивал гьабхурза. ЮкІв фаракьатди гьарах! ...Узу фу гьапІиш, лигайчва? Гирами кьур`ан дипру аьдат вуйин! Агь кьаби келле!

Кьасум. Яв кІваз аьзаб мутуван, Гьяжи-Аьлихан халу, ухьу думу ляхин гьамусяаьт лазим кьайдайиз хурухьа. Узу гьушза. (*Гьягьюру*.)

Аьлихан (*Кьасум гьушнуш, кьяляхьди дилигну, чантайиан кьилан шид айи ирж адабгьури*). Чикиди, Аьлихан, чикиди! Кьилан шид му яракьарихь чикиди хьубз! (*Гьялакди адагьури, гапрарин гьашарихь кьилан шид убзри, диври*.) Чикиди, анжагь дикьатлуди! Саб яракьра сагьуб гьибтну ккундар!

Яв гьизигу зегьметар, яв гьапІу харжар гьавайидар гьахьундар, гьюрматлу Гьяжи-Аьлихан халу! (*Аьлхьюру*.) Ваь - гьюрматлу мялим! Ари гьамус Рустам-кьадийизна Гьижариз варибдин артухьдира кади алабЦидиза. Узкан кьади гьахьиган, дурарин машарихь фициб ранг шулуш, рякькьюз ккундийзуз. Амма дурар чІивиди бажагьат гьузур - сар ГьижартІан. Гьацира кьаршу дарза. Гьит дурарин тум ккутІри! Хьа кьаби гьахьиган вушра, думу Гьижариин узу агьа гьахьи йигь улубкьиди - дугьан дерднахьди узу йиз юкІв тухь апІидиза.

(*«Чюллерихь, чюллерихь...» - Шербан сес шулу*.)

Пагь, гьаму теркисалат наьнан гьядяхьюр гьаши? Марцциди ккудубкІурайза гьа му ляхин. (*Душну, гьюраш лигуру*.) Эгь, гьавалу кафтар! Зигну гьаминди гьюра. (*Жаргьну кьяляхь дуфну, кьилан шид хьубзри, яракьар чтин адагьу йишваь кьяляхь диври*.) Чикиди, Аьлихан! Чикиди

(*Шербан гьюру*.)

Шербан. Рейганат! Рейганат!

Аьлихан. Дургин йибхь, гьавалу бейгьуш!

(Шербну хъана ахюди чигъар апІуру.)

Шербан. Иблис жасус! Иблис жасус!

Авлихан. Дургин йихъ, гъавалу кафтар. *(Ханжал уьчІюбгъну, Шербан йикІуз хъергру, амма Шербан, гъарйир апІури, гъергру.)*

Авлихан. Баладар, думу гъавалуйихъ фужкІа хъугъидар. *(цаллан дилигну).* Рейгъанат гъюра. Гъамус гъапІру? Йиз апІруб узу гъапІунза, узу мушв`ан гъудургиш ужу ву. *(Хулаъ жин шулу.)*

(Рейгъанатна Шербан хулазди гъюру.)

Шербан. Мина гъафну иблис жасус,
Ихъ сир тувур кепкихъ ужуз...

Рейгъанат. Шербан бажи?! Фу гъабхъну?

Шербан. Мина гъафну иблис жасус,
Ихъ сир тувур кепкихъ ужуз...

Йиз Мислим наши?! Мислим! Мисли-и-и-им, нашива?! Учву масу тувна, Мислим!

Рейгъанат *(гъалабалугъ кабхъну).* Шли масу тувна?! Фуж масу тувна?! Фу гъабхъну, Шербан бажи? Увук гъамкъан гъалаб гъаз кавук?

Шербан. Гъияматдин йигъ дуфна, йиз Гъюри-пери, дюн`я ккадабхъура... Яв варитІан уччу палтар алахъ. Гъязур йихъ... Гъюри-пери. Ча ари яв хил. Лиг, ихъ бали хабар тувра, чаз раккнар арцц кІури, хилар кучра... Ебхъуравуз?

Рейгъанат. Гъита, Шербан бажи!

Шербан. Мина гъафну иблис жасус,
Ихъ сир тувур кепкихъ ужуз...

Рейгъанат. Жан аллагъ, му фу гъабши?! Мугъу фу ажайиб гафар апІура? Шербан бажи!..

ЙИРХЪУБПИ ПЕРДЕ

(Чатан гъугъ, жюрбежюр инсанари гъарйир, дишагълийирин чигъар ерхъуз хъюгъру. Гъадму вахтна Чатан терефнаъ душмнар гъалайшлан илди-цура.)

Сесер. Ихъ жини жилгъайиъди душмнар гъафну! Ухъу къялаъ тІаъра! Душмнар из ихъ жини жилгъа фици агъю гъабхъну?

Яракъ бисай варди! Гъалайиан яракъ хилиз гъадабгъай!

(Рейгъанатдин улари кк гъардишар йикІура. Халкъ гъалайиъ архъру. Гъалайиъ жин шулу.)

Рейгъанат. Душмнар из йиз жилгъа гъибихъну! Думу фици гъибихъну? Шли улупну?

(Къазим-паша чан эскрарихъди ва Гюлседеф гъалайизди гъюру.)

Гюлседеф *(Къазим-пашайиз).* Магъа му яв улар хъахънайи гъюри-пери, успагъи риш, гъюрматлу Къазим-паша!

Къазим-паша *(шураз).* Салам алейкум, кІару улар!

Рейгъанат. Къазим-паша?

Гюлседеф. *(Къазим-пашайихъинди илтІикІну, давам апІури).* Магъа яв хилиъ гъалара! Узу йиз туву гаф къюб ражари артухъди кІулиз адабгъунза. Риш яв хилиъ ивбан зиина, гъалайихъна гъюру жилгъа улупну, гъалара яв хилиъ ивунза. Му йиз гъунар ву! Ча гъамус йиз гъизил! Къюб ражари артухъди!

Аьлихан. (*Гюлседефдиз*) Гъала бисуб яв гъунар дар, йиз гъунар ву!
(*Духну, Къазим-пашайиз гандриж йивнайи ханжлар улупури.*) Лиг, камаллу паша, узу гъардшарин яракъариз гъапІнуш - варидариъ кьилан шид узбунза.

Рейгъанат. Жасус! Жасус!

Аьлихан. ...гъаддиз учвуз гъардшар йихуз мумкинвал гъабхъну. Гъаци вуйиган, узу му виляятдиъ къади вуди дерккбан гъакънаан уву узуз туву гаф кІулиз адабгъру вахт улубкъну.

Рейгъанат. Жасусар! Шербан бажийи кІурайи жасусар!

Гюлседеф. Уву гъаписи, гъюрматлу паша, шуран жилгъа увуз улупнийза. Гъадму жилгъа дайиш, мукъан рягъятди му гъала бисуз шулдайчвухъан. Яв табшуругъ тамам гъапІунза, паша. Ча йиз гъизил.

Рейгъанат. Иблис жасус! Иблис жасус!

Ихъ сир тувур кепкихъ ужуз...

Аьлихан. Фагъумлу паша, узу яракъар пуч гъапІунза! Уву узуз туву гафна-лан муулдучІван! Узу увуз вафалу вуза.

Къазим-паша. (*Чан эскрихъинди лигури*). Тув Аьлихандин чан рубкъру пай! (*Эскри Аьлихан йикІуру*). Яв Ватан гъамци масу туву жасус - уву узуз вафалу хъидива?! Закур узур гъамци масу тувидийва. Яв рякъ жегъеннемдизди ву!

Гюлседеф (*гучІ дубхъну*). Узу увуз яракар хъуз имиза, гъюрматлу Паша. Гъала гъадабгъну кІури, милин тина вари Табасаран азадди ими. Узуз аьгъдру ичІ ва гъун му виляятдиъ адар.

Къазим-паша (*мугъаз иб дириври, чан эскрариз*). Му халкъдин мютІюгъ апІуз даршлу гъала гъадабгъунхъа, гъамус ухъу му виляят вари бисуз ихъ рякъ давам дапІну ккунду.

Гюлседеф. Хъа йиз гъизил? Фунурихъ хъа йиз гъизил?

Къазим-паша. (*Рейгъанатдиз*) Гъач, йиз гъюри-пери! Узу яв кІван зийнар сагъ апІуруза.

Рейгъанат. Йиз гъардшар гъийиху душман! (*Гъалайин цал`ина зиинаси гьергри.*) Уз`ан удукъуйиш, узу гъамсяаьт уву ханжлихъди тикйир апІидийза!

Гюлседеф. Рейгъанат, яв мелзнан паргар апІин - яв хилиз дуфнайи бахт миидипан! Къазим-пашайин хпир гъахъиш, арсран гъабариан ипІури, гъизил алабхъури яшамиш хъидива!

(*Къазим-паша Рейгъанатдиз багахъ хъуз хъюгъру*).

Рейгъанат. Багахъна мягъян, душман! (*Гьергру*).

Гюлседеф. (*Рейгъанат дисуз ккун шулу, амма шулдар*). Уву Къазим-пашайихъан гьергбан мяна адар. Увуз ужуб - Къазим-пашайихъди гъарах. Хилариин илитну урхидиву.

Къазим-паша. КІару улар, хъугъ, увухъна вуйи гъиссар марццидар вуйиз. Гъийихъантина яв кІвак йивуз шлур дюн`яйиъ хъидар! Увуз ккуниси урхюр-заву.

Рейгъанат. Йиз гъардшарин ифди кабцІнайи ханжал хилиъ ади дийигънайи гъанлуйи кІурайи гафариз! Уву гурбагур ишриву!

Къазим-паша. Узуз тамшир апІуз вахт адарзуз... (*Чан эскрариз гъягъюз ишарат дапІну, гъалайин урчІарихъинди рякъюъ учІвру.*)

Гюлседеф. Хъа йиз гъизил??? Вари йиз жафйир зяя гъахънин? Гъарах Къазим-пашайихъди! Узу уву вари халкъдигъна биябур апІурзаву! Узу вари-диз гъардшарин яракъариъ кьилан шид уву узбну пидиза! Вари узухъ хъугъди. (*Чигъар апІуру*). Эй инсанар! Мина гъачай!

Рейганат (*Гюлседефди кІурубдиз иб дириври, анжагъ дугъхъан ярхласи цалин заан кІакІниина удучІвурі*).

Йиз гирами гъардшар! Тикйир дапІну, ургуб йишвахъ дипнайи йиз юкІв!
Я ургуд завар! Узу гъамкъан ахю гъафилваликк гъаз ккахъну? Яраби, йиз тах-
сир вуди йиз гъардшариз гъаму аьламат гъабхънийкІан?!

Эй аьмалдрарин, жасусарин хилиъ айи дюн`я! Эй дугъри касарикан им-
будариз итІуз гван дапІнаайи дюн`я! Йиз юкІв вардиин хъугъ`вал алиб гъаз
гъапІнийва? Узу фициб биябурвалиъ итунва, йиз юкІв?! Узу фици алдатмиш
гъапІнийчва, йиз улар?! Я сар Аллагъ, гъамус узу гъапІру?

Багъишламиш апІин, гирами дада! Йиз вари аьгъю аьяндар дада! Узу хъа-
ди гъягъюз гъафи вахтна, уву дюз вуйиштІан! Увухъ хъпехъундайза. Ва уз`ин
макурчйирна жасусар гъалиб гъахъну. Ухъу му дерд фици гъял апІиди? Узу яв
машназ фици лигуру? ...Хил алдабгъ, дада - му гъагъ кІваъ ади узхъан яша-
миш хъуз шулдар. Анжагъ вуйиб-вуйиси микІлахъдикъана увуз ктибтуз шу-
йиш, жан дада... Узу жасус дарза, дада! Узу гъаму вари сирар йиз кІваъ имиди,
анжагъ марциди гъягъюруза, дада!

Иса адаш! Мислим адаш! Сардар адаш! Бургъан адаш! Аьли адаш! Аслан
адаш! Къасум адаш! Дийигъай узухъ! Узура учвухъди гъюраза! (*Гъалайшлан
гатІархъуру*.)

Гюлседеф. Эй, инсанар, мина гъачай! Гъала масу тувур риш ву! Дугъу,
Къазим-пашайиин юкІв улубкъну, чан гъардшарин яракъарий къилан шид убз-
ну! Дугъаз нянат ибшри!

Эпилог

1-пи дишагъли. Гъубхъу никк ва гъипІу уъл гъярам ибшривуз!

2-пи дишагъли. Ту увуз, аьрсуз эявай!

3-пи дишагъли. Яв накъв убгрияв, динсуз алчагъ!

(*Варидари накъвдиина гъванар гатІахъуру*).

Шербан. (*Ликриин духъну*). Гъаз, инсанар, духъначва кур?

Риш дар баяр масу тувур!

Гъижарин сес. Жан бабан, уву дина гъамциб ад гъазанмиш апІуз гъуш-
нийвахъа? Уву гъапІу бабан фун тІубкІри! Жан аллагъ, фу чара апІиди!

Гюлседеф. Агъ уву аьсраринра насларинра нянатнакк ишриву, чвийр масу
туву къанжугъ! Дашгъала апІинай, инсанар, му имансуз кач! Дашгъала апІи-
най! Дашгъала!

1-пи дишагъли. Нянат ибшривуз!

2-пи дишагъли. Иман убгрияв!

3-пи дишагъли. Жегъеннедин цигъ ишриву!

(*Гъванар гатІахъуру*).

Гюлседеф. Ахъюрира бицирира, гъачІирира чІивирира – дашгъала! Даш-
гъала! Дашгъала!!!

Шербан. Эй, инсанар, духъначва кур,

Риш дар баяр масу тувур!

(*Аваради лицуру*).

Чюллерий, чюллерий,

Шербан ахъна эллерий...

Перде

Амеранурайити
Круника

Тарих
Улас

АБСРИН ФАГЪУМ ВУЙИ КАСДИХЪДИ СЮГЪБАТ

*«ВаритІан асас месэла – сатІи духъну,
савадлувал улихъна гъабхури,
багъри жил балгури ва девлетлу апІури,
албагну яшамии хъуб ву».*

Багъир Ражабов

**Б.Р. Ражабовдихъан интервью гъадабгъдар – Дагъустандин
Тахо-Годийин ччвурнахъ хъайи илминна ахтармиш
апІбарин педагогикайин институтдин абхюну пишекар
Ш.Б. Жамалиева, шаир Э.Аб. Аьшурбегова, «Литературайин
Табасаран» журналин редактор С.М. Къасумова.**

Бажаранлу табасаран шаир, прозаик, публицист ва жямьяатлугъ кас «Вари Урусатди баркаллуди кІваин уьбхюра» дипломдин, М.Ю.Лермонтовдин ва А.П. Чеховдин медаларин сагъиб, Урусатдин писателарин Союздин ва журналистарин Союздин член Багъир Ражабович Ражабовдин эсерарра, чав учвси, уьмригъ гъякъ бадали ва халкъдиз уж`вал бадали женгнаъ айидар ву. Дугъан эсерар гъарган чан ялавлу ватарпервервалин, савадлу юриствалин ва учІру журналиствалин тажрубайин бинайин яратмиш апІурайидар ву. Чан сяргъят адру абгъювалари, абйирилан дурубкънайи ирс уьбхбан дурумлували ва Ватандихъна, инсанарихъна вуйи ккунивали гъира дугъахъди халкъ ва жигъил наслар бадали чан хазна айи мяднарстар эсерариин сикин дарди лихуз гъитра.

Багъир Ражабович Ражабов 1933-пи йисан Хив гъулаъ бабкан гъахъну. Дугъу Высший партийный мектеб ва гъюкуматдин Кубанский университет ккудукІну. Думу багъри райондин комсомолдин секретаръ вуди, райондин газетдин жавабдар секретаръ вуди, къад йисан райондин газетдин редактор вуди, партияйин райкомдин сарпи секретарин кюмекчи вуди гъилихну. Заан натижйир гъадагъури лихуз удукувал, учв айи йишваъ ляхин цІйи апІбиинди ужудар хъуркъувалар хъуз гъитувал – дугъан ляхнин хатІ вуди гъабхъну. Думу вахтна райондин жигъилар къюб ражари Дагъустандин ВЛКСМ-дин Обкомдин Пайдгъиинди лишанлу гъапІну. Багъир Ражабович райондин газетдиъ лихурайи вахтари субботникар гъахбиинди ва юкІв убгурайидарин кюмекниинди редакцияйиз ва типографияйиз йирси хулан йишв`ин ужуб дарамат дивну, идара вари лазим вуйибдихъди тямин гъапІну; республикайиъ садпидар вуйидарихъди газетдиъ хил`инди апІурайи набор машиндинубдиинди гъюдюхну.

1982-пи йисланмина Багъир Ражабович, чан бажаругъ хъана яркъуди ишлетмиш апӀури, Мягъячгъалайиь Дагъустан Республикайин юстицияйин Министерствойиь лихуз хъюгъну, ва душваь дугъу гизаф вахтна отделин начальникди ляхин гъапӀну. Багъир Ражабовичдин теклифниинди Республикайин юстицияйин Министерствойиь халкъ къанунарин гъавриь тӀаъру юристарин бригадйир тешкил дапӀну гъахъну. Думу бригадйирин кӀулиь айидарикан вуйи Багъир Ражабовичдихъна чпин дерди-балайин гъякънаан гизаф инсанар илтӀикӀури, дугъу дурариз ахӀю кюмек туври гъахъну. Инсанариз думу лазим ва яракар вуйивал, халкъдихъди вуйи дугъан аьлакъа гъич саб вахтнара зяиф гъабхъундар ва гъира дубхънадар.

1990-пи йисари савадлу юрист ва писатель Багъир Ражабовичди гъюкуматдин дибдиз къурху айивал гъисс апӀури гъахъну. Къурхуллу 1991-пи йисан августдиь, гъагъи вахтар улукъурайибдин ва гъюкумат ккадабхъурайибдин гъякънаан хабар дебккри, «Советская Россия» газетдиь дугъу «Гъит абйирин къягъялвали ухъуз къувват туври» («Пусть осенит нас отвага отцов») макъала гъибикӀну. Гъацира 90-пи йисари яракъ азадди масу тувбан къанунар къабул апӀбаз къаршуди дугъу гизаф чарйир зигури гъахъну. Думу ваххабизм къадагъа апӀурайи къанунаринра соавторарикан сар ву. Намуснан къитдарихъди, халкъ тӀараш апӀурайидарихъди, диндин экстремистарихъди гъабхурайи женг дугъаз гъаци рягъятди кюбгърира гъабхъундар. Дугъан кӀул`ина, дугъан хизандиз гучӀар ккаъри, ахӀю къурху аийи вахтарра гъафну. Багъир Ражабовичди ихъ халкъдин уьмриь мяналу роль уйнамиш гъапӀу 200-тӀан аргухъ макъалйир ва очеркар дидикӀна.

Багъир Ражабович бажаранлу писатель вуйиси, ахӀю ватанпервер, эдрергру зегъметкеш, багъри халкъдин далу ва даягъ вуйиб, думу наан ашра, субут шули гъабхъну. Гъич дарш 40 йисан Мягъячгъалайиь лихури, думу саб вахтнара ватанагълийир яшамиш шулайи жара шагърарин, багъри районарин, гъуларин жямаятлугъдин ляхнихъан ярхла гъахъундар.

Багъри халкъдин, республикайин ва гьюкуматдин уьмур ужувлахъинди дигиш апІбак Багъир Ражабовичди зурба пай кивнайиваликан, дугъан эсерарин къиматлуваликан, халкъдин мелзнийн хьувалилан гъайри, ахю къадар алимари, дугъан ляхнин юлдшари ва жямьяатлугъ инсанари (филологияйин илмарин кандидат, доцент Малик Гъясановди, тарихдин илмарин доктор, академик Мягъямед Гъясановди, филологияйин илмарин доктор, профессор Мягъямед Юсуфовди, филологияйин илмарин доктор, профессор Мягъямед Къурбановди, педагогикайин илмарин доктор, профессор Загъир Загъировди, писатель ва журналист Пирмягъямед Къасумовди, журналист Бун`ямин Багъдаевди ва хайлин жарадари) чпин бикІбарий дупна.

Дугъан лайикълу зегъмет ва фидакарвал гьюкуматдин терефнаанра дярбкъди гъубзнадар. Багъир Ражабовичдиз 1996-пи йисан РД-йин Госсоветдин указдиинди «РД-йин Лайикълу юрист» кІуру заан ччвур тувну. Думу ДАССР-ин Верховный Советдин, КПСС-дин Обкомдин Почётный грамотйириинди, «СССР-ин халкъдин контролин отличник» ва жара заан ччвурариинди лишанлу дапІна. Багъир Ражабовичдиз гьюкуматдин терефнаан йицІихъуб ва партияйин терефнаан ургуб награда, медалар ва мухрик китІру знакар а, ургІуд йис хъпахъди алакьалу вуди Г.А. Зюгановдин ччвурнахъан вуйи саят багъиш дапІна. Думу юстицияйин отставкаийи айи полковник ву, ва дугъу чан ляхин, имбу рякъяр-ражарихъди сабси, табасаранрин агъсакъларин Советдиъ жанлуди давам апІура.

Багъир Ражабович яратмиш`валин рякъюьра живан вахтари учІвну. Гъеле мектебдиъ имиди дугъан шиърар райондин газетдиъ, альманахарий ва сатІи сборникарий чап апІуз хъюгъну. Багъир Ражабовичдин эсерариз хусуси жюрейин хатІ, дугъан чІалназ – хътагІабцру девлетлувал, фикрариз – гьюлеризсиб деринвал, кІван хиялариз – дагъларизсиб ягълвал ва Табасарандин сиварин гъавайизсиб марццивал хас ву. Инсанарихъна ккудудубкІру ккунивал айи, дугъан халкъ-махлукъатдин уьмрин гъякъикъатдиз тьялукъ вуйи эсерари неинки Табасарандин, хъа гъацира вари Дагъустандин ва Урусатдин литература девлетлу апІбак лайикълу пай кивна.

Гъамусдиз Багъир Ражабовичдин йицІуб китаб удучІвна (Ражабов Б. Шавгъар. – Махачкала: Дагучпедгиз, 1974. Ражабов Б. Ахсрар. – Махачкала: Дагучпедгиз, 1974. Ражабов Б. Аманат. – Махачкала: Дагестанское книжное издательство, 1978. Ражабов Б. Уьмрин ахсрар. – Махачкала: Дагучпедгиз, 1980.

Ражабов Б. Уъмрин жилгъйириъди. – Махачкала: Дагестанское книжное издательство, 1980. Ражабов Б. Уъмрин жилгъйириъди. (2-пи пай) – Махачкала: Дагестанское книжное издательство, 1985. Ражабов Б. Намуснан сир. – Махачкала: Дагестанское книжное издательство, 2010. Ражабов Б. Цийи йигъан аквнахъди. – Махачкала: Дагестанское книжное издательство, 2013. Ражабов Б. ДиликГузди хъиршдар. – Махачкала: Дагестанское книжное издательство, 2019. Ражабов Б. Тайна чести. – Махачкала: Дагестанское книжное издательство, 2021).

Гъи, жигъил насил урус чІалниина гъюри, их чІалниинди ишлетмиш апІурайи гафарин къадар цІиб шули, думу чІикъри шулайи вахтна Багъир Ражабовичсир писатели гъидикІу эсерарий чІалнан хазна уч дубхъна. Дицдар эсерарин гъварч вуйи китабар бабан чІалнан девлетлувал атІабгнаий академический словарарик мисал ву.

Гъамусяъбт учв лайикълу рягъятвалиъ ашра, Багъир Ражабовичди табасаран халкъдин ва вари дагъустан халкъдин жямъябтлугъ уъмрий жанлу иштирак`вал давам апІура. Думу, гъациб ашкълувалиинди табасаран литература жюрбежюр терефариан девлетлу апІури, цІийи эсерар яратмиш апІбиинра лихура.

– Багъир Ражабович, гъийин ихъ сюгъбат яв байвахтналан ккебгъуз ккундучуз. Ухди адашихъ мягърум гъахъи ва бицІивахт дявдин вядаийин алабхъу яв живан йисар фици гъушну?

– Узу ич хизандий жили веледарикан вартІан ахъюр вуйза. Йирхъуд йисаъ ади, узу колхоздин гъяйвар урхъури гъахъунза. Къюрдну йицарихъди мярхъириъди колхоздин хутІлариз пейин гъабхури гъахъунза. Гъул ккадабкуз даршлуган, гъючІакк гакІул ккивну, ккадабкури гъахъунза. Уъмур гъамциб гъабхъну. Белки, узу зегъметну лигим гъапІуншул. Энгельсди кІурайиси, зегъметну инсан арайиз гъахну.

Йиз чи Зюгъре ихъ табасаран литературарин классикарикан сар вуйи Маанаф Шамхаловдин уъмрин юлдаш вуди гъахъну. Гъадму М. Шамхаловди учу ахъю гъапІну. Гъадгъу узу Дербентдиз Сталиндин школайиз гъахну. Узу, ургубпи классиди айир, хъубпи классиди къабул дапІну, урчІувубпи классидина гъаийиз Дербентдиди урхури гъахъунза. Гъадушваъ урхурайи вахтна узу интернатдин советдин председателди ктагъну ва красный уголокдин жолег узухъ хъади гъабхъну. Красный уголокдиди пианино, тар, шахматар, шашкйир ади, бицІидар аргъаж хъуз мумкинвалар айи.

Ич хулар ахъну, чІур гъахъи вахтна, М. Шамхаловди ич дадара, тму баяррачан хулаз хъади душну, зура Хивна хъади гъафну. Узу, Хив урчІувубпи классиди урхури, райком комсомолий секретарийди ляхин апІури гъахъунза. Узу бюройин члендира дишла ктагъну. Вари машкварий школьникарин терефнаан улхуз гаф узуз туври гъахъну. Гъадму вахтнахъанмина зарбди улхуб йиз хасият вуди гъубзну.

– Уву гаф кІуруган, хъпехъуз гизаф ашкъ шулу, Багъир Ражабович. Белки, гъадму вахтнахъанмина гаф кІури вердиш гъахъуншалва. Увуз табасаранарин Цицерон кІурайиб, жиниб дар.

– Мягъчгъалаийиъ узу удучІвну улхруган, узуз генерал Халиловди, АбутІалиб Абиловди, МутІалиб Митаровди табасаранарин Цицерон кІури гъахъну. Думу гафар гъаддин арайиз гъафидар ву. Узу гизаф эсерар, мяналу келимйир кІваъланди агъю апІури гъахъунза.

– Багъир Ражабович, яв жигъил вахтарин жигъиларихъди тевган, гъийин жигъилар фици рякъюравуз?

– Инсанарра, дюн`я учвси, диалектический гъяракатнаъ а. Вари дигиш шула – инсанарра дигиш гъахъну. Советарин вахтна дуствали агъавал аплури гъахъну. Гъамус, гъайифки, гъюри-гъюри, гъадму дуствал дубгура. Думуган халкъди уълке бадали зегъмет зигури гъахъну, хъа гъамус гъарди чав учв бадали зегъмет зигура. Саб йишваъра ихъ уълкеси, девлетлуйирна касибар жара духъну, къюб йишваз пай дубхънайи уълке адар. Ухъухъ саб-швнуб насли гъазанмиш гъаплу девлет-хазна 5 процент инсанарин хилиъ а. Гъаци гъабхъи вахтна халкъдин арайиъ фаркъ`валихъди жаравалра ипра. Улихъди мици дайи. Улихъди ихъ халкъди Октябрин канал лопаткйирииндина беллемйириинди тикмиш гъаплу. Советарин вахтна тасдикъ гъаплу Зегъметнан Уъру Пайдгъин орден РСФСР-ин республикйирикан сабпи ражну ихъ Дагъустандиз тувну. Гъаму канализ саспидари дюн`яйин миржибпи аьламат клура. Ухъуз гъадму орден тувуз, Урусатдин староста Калинин гъафну. Гъамус, гъайифки, дуствалра имдар – касиб девлетлуйин дуст шлуб дар. Дурар гъаммишан зиддвалиъ ади гъахъну. Гъамус зиддвал дерин шула, халкъ жара шула.

– Уву гизаф йисари юстицияйин министерствойиъ ахью гъуллугънаъ гъилиху кас вува. Гъаз гъадмуган инсанари къанунар гюзет аплурайи, хъа гъамус гизафдар «поняйириинди» яшамиш шула?

Октябрин канал халкъдин гъунарниинди тикмиш даплу, Калинин орден тувуз гъафну, клурава. Хъа гъамус инсанари гъадму канал чиркин аплури, шагъриъ шид гъудрубкйри, вардин пай кайи мутму гъациб пис йишвахъна хурайиваликан яв фикир фициб ву?

– Гъамус халкъ гизаф девлетлу вуйидариз ва гизаф касиб вуйидариз жара хъпахъди сабси, нефс гъати шула. Гъатгъаз а, узуз гъаз адар, клура инсанари. Пулихъ ва девлетнахъ хъергна инсанар. Улихъ вахтна дици дайи. Думу вахтна инсан сар-сарилан фаркълу хъуз гъитри гъахъундар. Чан вахтна Ленинди, партийный ахью гъуллугъчийи пишекарвал айи фягълайи (рабочийди) гъадабгъурайи гъазанжтлан артухъ гъадабгъури ккундар, гъапну. Владимир Ил`ичди

500 манат гъадабгъури гъахъну. Гъи ухъуз вардиз аьгъю саспи касари сад йигъан 5 миллион гъадабгъура, кIур. Хъа дурарна узу фици саб шулу? Гъаму девлетну инсан жара апIура, сар-сарихъан фаркълу апIура. Ва саб бязидар, гъатгъазси чазра хъуз, вари серенжемариинди, фу дапIнура – жин дапIнура, тадабгънура – девлетнахъ хъергна.

– **Багъир Ражабович, совет вахтна уву къад йисан багъри райондин «Октябрин акв» газетдин редакторди лихури гъахъунва. Думугандин ляхнин хусусивал фтиъ аийи?**

– Ихъ газет республикаийъ ужуб вуди гъисаб апIури гъахъну. Газетдиъ вазли саб ражари сатирайин аьлава табагъ адабгъури гъахъунза, «Риб хъади шагъид гъюра бисуз иб» кIул алди, зинн шикилра тувну. Гъадди темплариз, пиянискийриз, хизандиъ гъалмагъал апIудариз ужуди тясир апIури гъахъну. Гъацира газетдиз ТАСС-дин критический материаларра гъюри шуйи. Думуган газетдиъ фйир-вушра адагъдайи. Узхъан, редактор вуди, йиз виза тувну, газет адабгъуз шули гъабхъундар. КПСС-дин РК-йин жавабдар секретарь Юзбегов Гъадимяли халуий газетдиз штамп йивну ккундийи. Думуган цензура аийи, варибдик идеология кайи.

Думуган авторарихъди ужуб аьлакъя ади гъабхънийич. Йисан шубубан совещанийр гъахури гъахъунча. Ужудар авторариз гонорар тувбалан гъайри, пешкешарра туври гъахъунча.

– **Багъир Ражабович, яв эсерарин девлетлу чIал учуз вардиз нумуна ву.**

Гъелбет, яв эсерарин анализ апIурайидар саб чIалниин ваъ, художественный эсерин дарежа улупурайи ахъю къадар жигъатарийин дийигъура. Гъаци, мисалназ, яв «Намуснан сир» романдиз ихъ аьлимари: тарихи илмарин профессор, академик Мягъямед Гъясановди, профессор Загъир

Загировди, литературовед, профессор Мягьямед Къурбановди ва жарадари гизаф заан кьимат тувра. Аьдати урхурайидаризра му роман гизаф къабулди ву. Гьаму зурба тарихи эсер гьамциб художествойин дережайиь фици арайиз адабгъунва?

– Филологияйин ихь аьлим Малик Мягьямедович Гьясановди, учу чан хулаь деънайи вахтна, узуз гьамциб теклиф дивну. «Лиг, Багъир, – гьапну, – ихь бикІурайи чвйир вари ужуди аьгъязуз – сарира гьаму ляхин апІидар, хьа уву апРуб аьгъязуз. Анжагъ, тІагърушин дарапІди, ихь тарих уччвуди аьгъю апІин, – гьапну. – Лезгйириз Шарвили а, – гьапну, – лакариз – Парту Патима, аварариз – Хочбар, азербайжанариз – Кюругъли, урсариз Минин ва Пожарский, Сусанин а, – гьапну. – Хьа гьадрарикан саб бязидар тарихдиь гьахьидарра дар, кадагънайидар ву, – гьапну. – Хьа Кьалухь Мирза неинки революцияйиз улихьна вуйи ихь литературайин бина квиву кас, думу гьадму саб вахтна аьлимра вуди, гъилинжин эйсир вуди гьахьну. Думу арайиз адагъну, за дапІну ккунду», – гьапну.

Хьугъай узухь, 10 йис гьабхъниз, 26 Бакуйин комиссарарин (гьамусдин М. Ярагъийин) кючейиь айи РАН-дин ДНЦ-йин (гьамус ДФИЦ-йин) библиотекайиз гьагъюри, ихь тарих ккирибгъури. Аммаки ихь тарихдикан ачухъди дибикІнайиб цІибтІан адар. Армянарин, гуржйирин ва харижи жара аьлимари дибикІнайибдитІан узуз романдин тарихи жигъатнаан артухь кюмек туву кьюб шейь алахьунуз: Аьббас Къули Бакихановдин «Гюлистан Ирам» («Ригъ гьудубчІвру терефнан Кавказдин тарих») ва Гьясан Алкъадарийин «Асари-Дагъустан» («Дагъустандикан вуйи тарихи мялуматар»). Дупну ккундуки, Бакихановдин табасаран ччивар а. Хьа думу жара ахью тема ву.

Малик Мягьямедовичди ва хьасин, роман бикІру вахтна, Мягьямед Ражабовичди гизаф кюмек апІури гьахьунуз. Романдиь табасаранарин тарихдин сягънайиин Кьалухь Мирза али вахтар, дагъустанлуйири Надир-шагъдихъди дяви гьабхурайи йисар художественный саягъ атІагна. Дагъустандин жиларина Надир-шагъ шубуб ражну алжагъна. Гьамусдин ихь саспи аьлимари, Надир-шагъ Дагъустандина алжагъу вахтарикан кІуруган, Иран бикІура. Иран XX аьсрин 35-пи йисан гьабхьиб ву. Гьадмугандиз думу Персия вуди гьабхьну.

– Багъир Ражабович, «Намуснан сир» роман чапдиан адабгъруган, жикъи гьапІну кІуру гафар ади шулу...

– Роман кайи китаб ихь чІалниинди адабгъруган, дидиз тувнайи форматдиь материал удрубшри, дидгъан паяр гьадатІну. Гьадму вахтна дидин саспи кІулар гьюргну, дурарин йишвар гьюдохну. Узу, сигнальный экземпляр гьабкью вахтна, думу чап апІуз рази гьахьундарза. Думуган Дагъустан китабарин издательствойин директор дарги писатель Мягьямад-Расул вуйи. Дугъу узуз, Толстойдин романар адагъруганра, сабпи чап гьаци гьюбгнайиб шули гьабхьну, хьа ражну дюзди адабгъидихьа кІури, му ражну рази хьувал ккун гьапІну. Гъайифки, роман гьаци адабгъну, хьа думу чан дубхьну ккуни саягъ сарун адабгъуз мумкинвалра гьабхьундар.

– Тарихдикан улхруган, УртІларинна Ярккарин жиларин сяргъятаринин, Ккувгъарин, Ляхлаарин мулкарийин али Ифдин даграр кІуру йишвар кІваина гьюру.

– Къизилбашари, инсанар ахъри, гъайвнариинди гадар гьапІу йишвар ихь жиларийин гизаф ал. Гьарсаб табасаран гьулан мулкарийин тарихдиь гьагъи

женгар дархьи йишв алдаршул. Хиварин гъул али йишв`ин Мердешан кIуру шагъур алди гъабхъну. Гъулаъ имбу чIвурд, 1200-пи йисари монголари Мердешан шагъур ккидипган, гъубзнайи ядигар ву, кIура.

– Уву гизаф китабар урхрур вуйиваликан уву агъюдариин арайиъ ихтилатар айиб ву, Багъир Ражабович. Фила гъаци китабариин ашкълу хъуз хъюгъюнва?

– Узу урхурайи вахтна йиз хулаъ айиб шюше алдру лампа вуйи. Гъаддихъди китабар урхруган, йиз улчIвмар, чIарар улургъну шуйи. Баяр узук кялхърира шуйи, мугъу гъаддиз ужуди урхура гъа, кIури.

Райкомдин улихъ шюшебенд дапIну, дидиъ «Дагъправда» газет, гъаму машра – гъатму машра, халкъди урхруси кебхну шуйи. Школайиъ узу бици бай вуйи вахтна, гъюри, газетдин гъадму машар кIан`ан кIулиз урхуйза. Урх кIуру каскъана адайуз, хъа агъюваларихъна гъациб ашкъ гъабхънийиз. Совет вахтну инсанариз савадлувал тувну, инсанар илмихъна илтIикIну. Совет деврин варитIан лайикълу лишан гъадму ву.

Китабарикан улхури, саб ихтилат ктибтурза. Узу райондин газетдин редактор вуйи вахтна Бейдуллагъ Гъажикъурбанович гъафну, ургур алимра хъади. Адабгъну, узуз чан орфографияйин словарь тувну.

– Узуз думу азуз, – гъапунза. – Узу гъапIру редактор ву, орфографияйин словарь адарди хъуз?

– Яв фикрар фицдар вуш, йип, – гъапну.

– Баркаллагъ, Бейдуллагъ Гъажиевич, – гъапунза узу. – Гизаф ужуб словарь ву, ахирки ухъу ихъ чIал гъварч дапIну, орфографияйин словариз гъабхунхъа, – гъапунза. Хъа саб узуз нукъсан вуди рябкъюрайибдиканра йиз фикир ачмиш гъапIунза. Дугъу, дяълхъну, зарафат гъапIну. Хъасин думу йиз библиотекейиз гъилигу ва, Лениндин гъаму 45 том гъурхнуш, гъерхну.

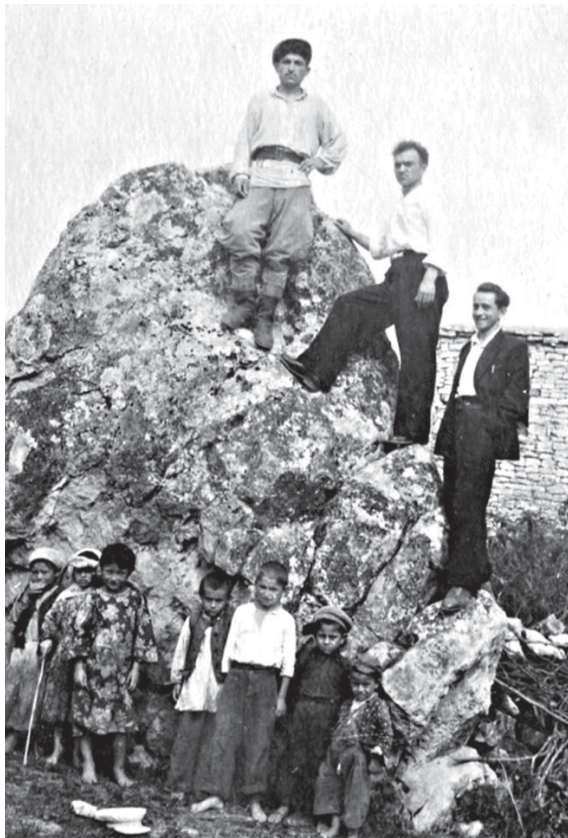
– Ав, – гъапунза, – вари гъурхдар вуйиз.

– Гъаму 45 кIуру томраъ фу дибикIна? – гъапну дугъу.

– Хъа душваъ гизафдикан дибикIна, – гъапунза.

– Дидик, хялар фици къабул гъапIнуш, гъаци рякъ`инра дапIну ккунду, дибикIна, – гъапну. (Дурар хъадакнугъагъюз гъазур шулайи.)

– Хъа узу дурар гъаз урхура – гъаци вари апIбан бадали, вари гъазурди йишв`ин ал, – гъапунза.

Бейдуллагъ Ханмягмадов зарафатар аІрур вуйи. Ханмягмадовар гизаф билиг хъайидар вуди гъахъну. Саб Москвайиъ дурарикан ургур варитІан бажаранлу алимар вуди лихури гъахъну. Дурарин гъардаш, Совет гюкумат гъабхъиган, Дагъустандин экономикаин сарпи министр гъахъну. Дурарин чи – шаир Зумруд Дербентдин педучилищейиъ математикаин мялимди лихури гъахъну.

Китабарин темайихна хътакури, кІваин шулайиз, Краснодариъ юридический факультетдиъ урхурайи вахтна, Совет ахю энциклопедияин (Большая советская энциклопедияин) вари томар гъадагъну (гъадмугандин 2500 манат тувну), дурар гъадушв`ан хъчІюхнийза. Дурари ич хулаъ къюб шкаф аІна.

– **Багъир Ражабович, увухъди гъилиху алимари, юрист жигъатнаан уву гъизигу зегъметнан гъавриъ айидари, уву халкъ бадали гъаІу ляхнариз гизаф заан къимат тувра. Алим лезгижви Эфенди Аквердиевди яв 80 йис гъабхъигандин юбилейиъ гъаписи, уву гизафдариз дюзиб вуди рябкъюрайибдик нукъсанар улупну, къаршуди удучІвуз удукъру кас вува. Яв юриствалин ляхниъ гъахъи саб-къюб лишанлу гъадисйирикан ктибтуб ккун аІурача.**

– Дагъустандин гъамусяаът ихъ хлиъ айи Конституцияин проект гъязур аІруган, дидин саб кІуру маддайиъ дибикІну гъахъну, Дагъустан суверенный социальный гюкумат ву, кІури. Советцанйириъ кІури гъахъунза: «Гъюрматлу алимар! Гъюрматлу юристар! Саб суверенный гюкуматдиъ къюб кІуру дициб гюкумат хъуз мумкин дар!» Хъпехъундар – къабул гъаІну. Хъа узу хъанара «Дагъправдаиъ» макъала гъибикІунза, «Суверенитет не панацея» кІул алди. Гъадихъан Конституцияин думу мадда адабгъну.

МутІалибдин (Митаровдин. – *Ред.*) саб макъала а, думу йиз ургІур йисаз тълукъ вуди ич коммунистарин газетдиъ чап даІну гъахъну. «Магъа ухъуз лигураза, ихъ арайиъ чан принципиальностдиинди ва партияиъ вафалувалиинди Багъир Ражабовичдиз барабар вуйир адар. Гъич дарш къаб проценткъан дугъазсиб ккудубшу партийный сам айиш, уълке рабгъидайи», – гъапну дугъу.

– **Багъир Ражабович, гъийин коммунистарин ляхникан фициб фикир вуяв?**

– Улихънаси, удучІвну улхури, сар политикди кІурайи, коммунистари гюкумат ккидипну – 62-пи йисан Крым Украинаиъ тувдар коммунистар ву, кІури. Хъа я инсан, думу вахтна уълке саб вуди гъабхъну. Гъаци гизаф республикирик, дурарин экономика гужал аІбан бадали, инсанарин яшайишдин дережа за аІбан бадали, жара районар китІну. Думу ляхин ужувлаз гъаІуб вуди гъабхъну.

Хъа гъийин коммунистарин улихъ хъайидарикан сарин макъала гъамциб кІул алди удубчІвна: «Учу жара рякъди гъягъюрача». Аммаки коммунистарин рякъ жараб хъуз мумкин дар – дюзи рякъ саб ву.

– **Багъир Ражабович, яв фикриан, гъи табасаран халкъдин улихъ дийигънайи варитІан асас месэлийр фундар ву?**

– Табасаран халкъ гъарган албагнугъабшиб ву. ВаритІан асас месэла – улихъганси, гъамусра, зиддвал адарди, чеввал уьбхюри, сатІи духъну, галгам духъну, чпин савадлувал улихъна гъабхури, багъри жил балгури ва девлетлу аІури, албагнугъашиб ву. Табасаран табиаътдиз гизафдари къюбпи Швейцария кІура.

Чалнакан улхури, дидин гъякънаан «Табасарандин нурад» газетдиъ 5-6 макъала удучІвна. Дурарин мяна гъадму вуки, Къибла Табасарандин диалект

литературайин чІалнан бинайиъ гъаз шулу, кІура, Кафари Табасарандин дархъиди. Узу интернационалист вуза – узуз вари саб вузуз. Къибла табасаранар, кафари табасаранар адарзуз – вари сар бабан веледар вуйи табасаранар вузуз. Саспидари кІура, чІалниин лихури гъахъидар Хив райондиан вуйи аьлимар вуйи, дурари чІалнан асул вуди чпин райондин нугъат гъадабгъну. Дюз дар, кІура, дилигну ккун шулу, кІура. Сари урус чІалниинди бикІура, узуз гъаму ва гъаму гъуларин диалект бегелмишди вузуз кІури, думу диалект литературайин чІалнан асул дубхъну ккунду кІури. Гъаму ихтилатар духъну ккунидар дар – ухъкан аьйиб апІуру. Хъа Хив райондиан вуйидар – дурар табасаранар дарин?

Чпин вахтна гъадрариин гъаму ляхин алабхъну, дурари зегъмет дизигну, гъаму ляхин кІулиз адабгъну. Ухъу дурариз баркаллагъ дупну ккунду. Ихъ табиаьтра, ихъ аьйири ухъуз тувнайи аькьюл-асулра, чІалра дюрхну ккунду.

Гъапибдихъна аьлава гаф: Гъаму улихънаси саб жерге табасаран аьлима-ри ва агъсакъларин Советдин вакилари Багъир Ражабович Ражабов «Дагъустан халкъдин шаир» кІуру ччвур тувбаз лайикъ вуйивалин месэла арайиз адабгъну ва думу гъял апІуз теклиф дивну.

Гъаму интервью гъадабгъдари, думу теклифниин чиб гизаф шад вуйиб улупури, му ляхин, къаназ дидрипди, кІулиз адабгъбаъ кюмек тувуз шлу ватанагълийириккан иштирак`вал ккун апІура.

Чапдиз гъязур гъапІур Эльмира Аьшурбегова

ТАБАСАРАН ПОЭЗИЯЙИН ГАВАГЪИР

Табасаран литературайин тавханайикан улхруган, ихъ багъри литературайин бина ккиву писателарихъди сабси, табасаран поэзияйин варитІан ягъал тахт чаз къисмат гъабхъи шаир Шамил Рамазанович Къазиевдин ччвур фикриз гъюру, фицики думу багъри литературайин тавханайиъ багъалу ирс гъибтдарикан сар ву.

Шамил Къазиев гъаци къасухъди, ад ва аваза бадали чаз шаирин къисмат ктабгъу кас дар. Думу къисматнан гъагъ дугъан гъюнариин заварин илипуб ву, хъа шаири думу вари чан уьмриъ кархъну ургури, алдакури-гъудужвури, амма халис шаириси баркаллуди, лайикълуди гъубхну. Рякъ фукъан читинуб гъабхънушра, дугъан мухриъ аьхиримжи йигъазкъан гъевеснан булагъ ахмиш шули гъубзну. Гъадму пак гъевесну битмиш гъапІу поэзияйин багъди вахт гъябгъбахъ хъанара ужуб ва дадлу бегъер тувра...

СССР-ин писателарин Союздин член, Дагъустан Республикайин культурайин лайикълу гъуллугъчи, Вариурусатдин П. Ершовдин, республикайин СтІал Сулеймандин ччвурнахъ хъайи премйирин лауреат Шамил Къазиев 2014-пи йисан уьмриан гъушну. Шаир имдар, амма дугъан эсерар халкъдин мелзниин ал, дурари дугъкан вуйи фикир даимди уьбхюра.

Шаир жвуван халкъдиз вафалу хъуз, хъа халкъ шаирикан вуйи фикир уьбхюз буржлу вуйи вахтар гъушну. Вари марциб дарбадагъин апІру девир улубкъна. Гъи махъварикси нягъякъвалиин гъякъвал гъалиб шули имдар, инсандин рюгънакси, му деврикра сур кабхънайиганси гъибгъру. Гъамциб мучІушнаъ инсандин юкІв аку апІру саб фу-вуш даима вуйиб уьмриъ имбувал-лик умуд кайиз. Белки, думу поэзия вушул – инсандин кІваз акв, рягъим, сабур, умуд хру поэзия. Гъациб поэзия гъибтну ухъуз Шамил Къазиевдира. Дугъан эсерариз хас шулайи хасият ихъ халкъдин хасият ву, гъаз гъапиш шаир учв жву-ван халкъдин къисматнаъ деерцІна.

Шамил Къазиевдиз дюн'яйиъ варитІан ягъал дагъ – думу Къаркъул дагъ вуйи, хъа женнетдин багъ – Табасаран. Думу саб вахтнара, бязи шаирариси, къуру гафариинди ва цІарариинди багъри юрднан тярифар гъапІур дар, шаирин ватандихъна, жвуван халкъдихъна вуйи вафалувал жарабдиъ ади гъабхъ-ну – халкъдихъди ва ватандихъди сабси дурарин аъзаб ва аъзизвал пай апІува-лиъ. Гъаддиз шаирин фуну шиир урхурушра, гъиссариз цІарнаъ йишв гъубкІри адруганси гъибгъру. Ав, Шамил Къазиевдин юкІвра гъациб вуйи – уьлдюб-гъюри ахмиш шулайи марцци булагъсиб. Ва гъадму булагъ деврарин гъагънакк удрубкъбан бадали, ухъу, наслар, шаирин пак гаф уьбхюз буржлу вухъа...

Гъациб метлеб ади, Дагъустандин писателарин Союздин ва Табасаран рай-ондин администрацияйин жягътлувалиинди Шамил Къазиев бабкан гъахъи апрелин вази Табасаран райондиъ литературайин ахъю фестиваль ачмиш гъапІну.

Садпи апрелиъ Ш. Къазиевдин ччвурнахъ хъайи Гум'арин къялан мек-тебдиъ кІули гъубшу серенжем шаирин эсерар урхбан фестивалин эвел вуди гъабхъну. Думу мярака тешкил апІбак Гум'арин къялан мектебдин улихъ-кІу-лихъ хъайидарин, мялимарин коллективдин ва урхурайидарин ахъю пай ка. Литературайин фестиваль ачмиш апІайиз улихъна Табасаран райондин мек-тебарий райондин образованиейин управлениейин гюзчиваликкъди Шамил Къазиевдин яратмиш апІбарин темайиан ачухъ дарсар кивну, урхурайидари со-чиненйир гъидикІну ва устадвалиинди шаирин шиърар урхрударин конкурсар тешкил гъапІну. Фестивалин сяргъятариъ 9-пи апрелиъ Хючна гъулаъ поэзия-йин ахъю вечер кІули гъубшну.

Вечерий Дагъустандин писателарин Союздиан шаирарин ахью делегация, табасаран шаирар, Хив ва Табасаран районариан хялар, их члалниинди меркездиь ва районариь удучлвурайи газетарин ва журналарин редакторар, жямьяьтлугъ тешкилатарин вакилар, райондин мектебарий урхурайидар иштирак гъахьну. Поэзияийн вечерий Гум'арин Ш. Къазиевдин ччвурнахъ хъайи мектебдиь, Хючнаарин сабпи нумрайин лицейиь, «Юлдаш» образованиейин центриь урхурайидари ахью устадвалиинди шаирин эсерар гъурхну.

«Шамил Къазиев табасаран литературайин хазнаханайиз уьлчмейинди ебцуз даршлукъбан ахью савкъат гъабхи шаир ву. Дугъан яратмишарилан табасаран поэзияийн жара маш ккебгъра...» – гъапну поэзияийн вечерий иштирак гъахьи Дагъустандин писателарин Правленийийн председателъ, Дагъустандин Халкъдин шаир Мягъямед Аьгъмедовди.

Райондин мектебарий гъурху конкурсариь гъалиб гъахьи мялимариз ва урхурайидариз Дагъустандин писателарин Союздин грамотийр, Ш. Къазиевдин китабар ва шаирин багахълуйирихъан пешкешар тувну...

Думу йигъари Табасаран якъин литературайин Табасаранси рябкъюйи. Хъа Шамил Къазиев табасаран поэзияийн гавагъир вуйиб саризра субут аплуб герек дар, вахт дугъкан вуйи фикир зяиф аплуз гъелелиг кюмексуз ву. Гъамдихъантинара гъаци шлувалихъ хъугъуз ккундузуз!

**Сувайнат Кюребегова,
Дагъустандин писателарин Союздин секретарь**

ТАБАСАРАН ХАЛКЪДИН КУЛТУРАЙИН ИРС ВА ДУМУ АРТМИШ АПБАЪ ЗЮРДГЪЯРИН ГЪЯЖИМЯГЪЯМЕДРИН ПАЙНАКАН

Табасаранарин тарих Дагъустандин имбу халкъарин тарихдихъди аьлакьалу ву. Ерли культурайин гъубшу вахтнан культурайихъди айи аьлакьйир улупру хайлин дюшошар дидихъна.

IX-X-пи аьсрариъ Дагъустандиъ, иллагьки Табасарандиъ, гъярякатниинди аьраб чIал рабгъуз хъюбгъну. XI-XV-пи аьсрариъ, Табасарандиъси, вари Дагъустандиъ аьраб чIал машгъур гъабхъну.

Аьраб тарихнан улупбариинди, мусурман востокдиз машгъур аьлимар Дербент шагъриъ яшамиш шули гъахъну. Мухаммед бен Фарадж ал Дербенди, Али бен Мухаммед ал Дербенди ва гизаф жарадар гъаму жергейикан гъисаб шулу.

Гизаф къадар мектебар ва медресйир, ялгъуз дин тарабгъбазиси, ерли халкъдин арайиъ илимдин аьгъювалар тарагъбазра кюмек шули гъахъну.

Аьрабар, чпиз мютЮгъ гъапIу халкъартIан, культура жигъатнаан къяляхъ гъузнайидар вуди гъахъну. Дурари гъадму халкъарин культурайин ва илмин хазнийирин хъуркъувалар дургъури гъахъну.

Къяляхъна заан дережайин культура артмиш апIбаъ аьрабари магълуб гъапIу ва аьраб чIалниинди бикIуз мажбур гъаши вари халкъар иштирак гъахъну. Аьраб чIалниинди вуйи культура артмиш апIбаъ дагъустанлуйирра иштирак гъахъну. Къяляхъна девриъ аьраб чIалнан культура Дагъустандиъ артмиш хъпаъ къибла Дагъустандиан машгъур аьлимарикан Якутал-Хамавийи (1229-пи йисан гъакIну) чан «Уълкйирин словарь» кIуру китабдиъ бикIура. XII-пи аьсриъ Багъдатдиъ ал-Газали кIуру аьлимдихъ урхури гъахъи лезги аьлим Ханним ал-Лезги ал-Хинави ал Дербендийин, татарарин ханарин меркез вуйи Сарай кIуру шагъриъ XV-пи аьсриъ машгъур аьлимарикан сар вуйи Садридин Сулеймандин ва жара аьлимарин ччвурар мялум ву. Мурар, Гъалиб Садикъийин фикриинди, табасаранар хъубра мумкин ву, гъаз гъапиш ухди вахтари къибла терефнан табасаранарира чпиз лезгийр кIури гъахъну, хъа гъамусдин лезги районариъ яшамиш шулайидариз думуган ярккур халкъ кIури гъахъну.

XVI-пи ва иллагьки XVII-пи аьсриъ табасаранарин арайиан гюркемлу аьлимар удучIвну кIури, зат шак адарди пуз шулу.

Гъяйифки, зурба аьлим ва шаир, гизафдарин мялим вуди гъахъи, гъамусдин Хив райондин Зюрдягъ гъулаъ бабкан гъахъи Малла Гъяснан бай Гъяжимягъямедрин ччвур зат кIваин апIури гъахъундар. Табасаран тарихдихъди ва литературайихъди аьлакьа айидари, гъиси, мидиз улихънара ихъ культурайин ирс ахтармиш апIури, дидиз артухъ фикир туври гъахънийиш, Гъяжимягъямедстар аьлимар ва шаирар гъархну гъузидаи. XVII-пи аьсрин аьхириъ ва XVIII-пи аьсрин кIулариъ яшамиш шули гъахъи му шаир гъа гъузри, лап къяляхъна аьсрариъ яратмиш апIури гъаши Мягъямед ал-Жвулийин, Имам ал-ЧвулатИийин, Темир-хан-Шурайиъ «Жами ал Гъясанат» кIуру чан эсерарин гъварч басма гъапIу Зияутдин Гъяжи Юсуф ибн Рамалдан ал-Гурихъийин ва гъацира ихъ машгъур аьлим Темирхан Шалбузовдин азербайжан чIалниинди дидикIнайидарин гъич саб царкъан гъамусдиз печатдиан адагънадар. Гъамрарин ва гъамцдар жара шаирарин яратмишар арайиз адагъну, дурар ахтармиш апIуб ухди дапIну

ккуни ляхин вуди гьисаб шулу. Дагъустанлуйири аьраб чӀалниинди адабгъури гъаши литература артмиш апӀбак табасаран аьлимаринра шаираринра пай ка.

Гъаци вуйивал субут апӀури пуз шулуки, Хив райондин Зюрдягъ гъулаь Малла Гъясан Гъажимьягъмеддин хилин хатӀниинди дибикӀнайи дафтар гъибихъну. Къибла Дагъустандин аьраб чӀалниинди дибикӀну гъаши литерату-ра ахтармиш апӀбаъ мидин эгъемият бицӀиб дар.

Профессор А. Генкойи ва академик Ю. Крачковскийи испат апӀураси, XVII– пи аьсриланмина Дагъустандиъ аьраб чӀалниинди келима апӀури гъа-ши культурайин саб жюре ренессансдин девир ккебгъра. Гъацира гъадму вахт аьлимари азербайжан чӀалниинди яратмиш апӀури гъаши ерли культурайин ккертгъбан вахтси гъисаб апӀура. Гъажимьягъмеддин китабдиндира гъаму фи-кир тасдикъ апӀуз шулу, фицики думу азербайжан чӀалниинди ккебгъра. Китаб 278 машнакан ибарат ву.

Китабдиъ дибикӀнайибдин гъамци гъавриъ духъну ккунду: «Урхура-йидариз астрономия илим аьгъю апӀбан бадали вуйи дафтар аьлимарикан аьлим вуйи Малла Гъясан ал-Зюрдягъийин бай, касиб сюрдюгюн адми вуйи Гъа-жимьягъмеддин Къарабагъ вилайатдин Заан Крал кӀуру гъулаь 1120– пи йисан хамис йигъан хъюгъну гъибикӀуб ву».

ДибикӀнайибдиан ухъуз рябкъюрайиси, неинки учв Гъажимьягъмед, гъа-цира дугъан абара машгъур аьлим вуди гъахъну. Думу вахтари Гъажимьягъмед ал– Зюрдягъи Заан Крал гъулаь дюм-дюз илмарин дарсар киври гъахъи ихъ йишваринжви Гъажи Юсуф ал-Хинави кӀуру аьлимдихъ урхури гъахъну.

Гъажимьягъмедди, жигъил вахтна урхури гъахънушра, чаз гужли зигъим ади хъпаз лигну, ахъю хъуркъувалар гъазанмиш гъапӀну. Дюм-дюз илмар аьгъю апӀуз зурба зигъим айи ксарихъантӀан шули гъабхъундар. Хъа гизафдар аьраб чӀал, шариаьтдин къанунар ва динчи назмар аьгъю апӀбиинди сикин шули гъахъну.

Чахъ аьламатнан зигъим хъайи жигъил Гъажимьягъмедди чан къувва-тар дюм-дюз илмаризна дюн'яйин аквнан шаирвалин поэзийиз сарф апӀури гъахъну.

Мугъан дафтар азербайжан машгъур шаир Физулийин назмари абцӀна. Думу назмин гъамцдар цӀарари ихъ фикир чпихъна зигура:

Эй Физули, аьрифвали апӀуру адми заан.

Дафтрин мянайиз гъилигиган рябкъюраки, думу деврин аьлимарин ара-йиъ Гъажимьягъмед заан аьгъювалар айи адми вуди гъахъну. Дафтар, думуган аьдат вуйиганси, аллагъдинна пайгъамбрин тярифариинди ккебгъра. Хъасин арифметикайин курс ктибтура, дробар, процентар, артухъ апӀбан таблицара ка. Арифметикайин курсна кьяляхъ алгебрайин курс гъюра, дидиъра квадратный уравненийир, иливбан ва ктагъбан жюрбежюр жюрйир, алгебрайин ахъю чис-лойирин артухъ ва пай апӀбан темйирра ка.

Къайд дапӀну ккундуки, чан ватан хъидипну, думу вахтари лап ярхла айи Къарабагъдиз гъягъбаъ ухъуз Гъажимьягъмеддин ахъю гъунар рябкъюрахъуз. Къарабагъдиъ дугъу илмин ахъю аьрифвалар гъазанмиш гъапӀну. Гъаци вуйи-валин дугъан дафтри ачухъди шагъидвал апӀура.

Арифметикайинна алгебрайин курсар дикӀуб ктарди, Гъажимьягъмед-ди астрономияйиъра чан аьрифтарвалар улупну: китабдиъ аьдати касдихъан кӀул адабгъуз даршлустар чав дюзмиш гъапӀу астрономияйин таблицийир,

йицЇубкѡан машар ацЇнайи календарар а. Дугѡан календарар фукѡан дикѡатлу- дар ва кѡатЇидар вуш, ачухѡди рябкѡюра.

Гѡяжимягѡямедди календар азербайжан чЇалниинди дибикЇна. Машнан заин мурччв'ин Физулийин эсеринан кѡюб цЇар тувна. Азербайжан чЇалниинди календар дѡзмиш апЇуб зигѡимлу табасаранагѡлийи поэзияйин уста вуйи Фи- зулийиз икрам апЇувал ву дупну, гѡитуз шулдар. Диди Гѡяжимягѡямедди Физу- лийиз аѡхю гѡюрмат апЇури хѡуваликан кЇура.

Азербайжандиз багахѡ вуйи, дидихѡди экономикайин ва культурайин аѡлакѡйир айи Табасарандиѡ азербайжан чЇалниинди бикЇбар арайиз гѡафну. Гѡаму фикрар дѡзди кѡатЇи апЇбаѡ Гѡяжимягѡямеддин дафтри аѡхю роль уй- намиш апЇура. Думу девриѡ Гѡяжимягѡямед азербайжан чЇалниин машгѡул хѡували аѡраб чЇалтЇан азербайжан чЇал ерли агѡалйириз багахѡна вуйивалин думу ужуди гѡавриѡ ади хѡувал исбат апЇура. Дугѡан дафтар ялгѡуз саб дѡм- дѡз илмарикан айи аѡгѡювалариинди тафавутлу дар. Думу тарихчѡйириз, фило- логариз ва этнографаризра чарасуз герек вуйи фактарин булагѡдикан саб вуди гѡисаб апЇуз шулу. Дидиѡ илмин гѡамусра жавабар дидрихѡди имбу бязи суа- лариз жавабар дихѡубра мумкин ву. Мисалназ, китабдиѡ аѡлимариз цЇибтЇан мялуматар адру Семендер, Беленджер кЇуру Дагѡустан шагѡрариканна дибикЇ- на. Гѡяжимягѡямедди чан дафтриѡ Кавказдин жѡурбежѡур шагѡрарин арайиѡ айи манзилнакан, гѡадму гѡисабнаан Семендерна Беленджер шагѡрарин ара- йиѡ айи ва жара шагѡрариан душвариз айи манзилнакан ктибтура. Гѡаѡира Каспий гѡюлкан, дидин яркѡушнакан, ярхишнакан, йисан жѡурбежѡур вахтари шлу дидин хасиятарикан му китабдиѡ гизаф мялуматар а.

Дупну ккундуки, Гѡяжимягѡямед аѡлим инсан ва азадвал адлу апЇру шаир вуди гѡахѡну. Дафтрин аѡхириѡ ккун хѡпан темайикан вуйи поѡмара тувна. Аѡлимарин фикриинди, думу Гѡяжимягѡямедди чав гѡибикЇуб ву.

Табасаранарин дегѡзаманйирилан гѡубзну имбу ирснан пай вуйи му кѡи- матлу китаб багахѡ вахтари табасаран чЇалназ илтЇибкЇуб ихѡ вазифа ву.

Гѡяжимягѡямеддин китабдиѡ, азербайжан чЇалнииндиси, аѡраб ва фарс чЇаларииндира бикЇбар а. Дидиѡ иранарин поэзияйин классикарин бязи шиѡ- рариан кѡатЇар тувна. Фарс чЇал аѡгѡяди хѡували, Гѡяжимягѡямед Фирдоуси- йин ва Низамийин, Саадийин ва Гѡяфизийин, Ширазийин шиѡрарихѡди таниш вуди гѡахѡиб испат апЇура. Диди гѡаѡира ибн Синайин медицинайин ва фило- софияйин эсерар, Омар Хайямдин ва Улугбегдин астрономияйин ва математи- кайин эсерар Гѡяжимягѡямеддиз аѡгѡюди хѡувалин шагѡидвал апЇура.

Халкѡдин аѡлимарин, шаирарин ччвурар аѡгѡю апЇуб, дурари гѡидикЇу китабар уч апЇуб ва илимдин китабарихѡ ишлетмиш апЇуб ихѡ аѡхю вазифа ву.

Мягѡямед ГѡЯСАНОВ,
тарихдин илмарин доктор, профессор,
РФ-йин ва РД-йин илмарин лайикѡлу гѡуллагѡчи.

ПОДПИСНОЙ ИНДЕКС:
на год – 63335
на полугодие – 73908

Литература ин Табасаран

На табасаранском языке

